

SÜRGÜNDEN SONRA HAYBER YAHUDİLERİ

NUH ARSLANTAŞ*

Medine'nin kuzeyinde yer alan Hayber, Yahudilerin Arabistan'da yaşamaya başladıkları en eski yerleşim yerlerinden biriydi. İslam kaynaklarında Hayber kelimesinin İbrânîce "kale" anlamına geldiği belirtilir¹. Cahiliye döneminde şehirde yedisi büyük, irili ufaklı kalelerin bulunduğu göz önüne alınırsa bu anlamlandırma oldukça isabetlidir². Charles Torrey, Hayber adının İbrânîce'de "cemaat", "topluluk" anlamına gelen "hever" (חבר) kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu belirtir³.

Hayber Yahudilerinin şehirdeki kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Yahudi seyyah Benjamin, Hayber Yahudilerinin Ruben, Gad, Manasse kabilelerinin soyundan geldiğini ve Asur Kralı Salmaneser zamanında buraya sürüldüklerini söyler⁴. Yahudi araştırmacılardan H. Graetz ve R. Dozy, Hayber Yahudileri'nin Buhtunnasr zamanında gelip şehre yerleştikleri kanaatindedirler. Ancak bunlar Hayber Yahudilerinin ataları hususunda ihtilaf etmektedir. Graetz, Hayber Yahudilerinin atalarının Tevrat'ta zikri geçen (II. Krallar 10/5) Rehav oğlu Yehonadav; Dozy ise Tevrat'ta bahsedilen (Nehemya 11/7) Mahallel oğlu Şefatya olduğunu iddia etmektedir ki⁵, bu bilgi İslâm kaynaklarına da girmiştir. Bekrî, Hayber şehrinin kurucusu-

* Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut [t.y.], II, 409; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe fî Meâlimi Tâbe*, nşr. Hamed Câsir, Riyad 1969, s. 135; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ fî Smâati'l-İnşâ*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987, IV, 295; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Bahriyc Matbaası: Konstantiniye (İstanbul), 1887/1304, II, 1222.

² Yâkût, *Mu'cem*, II, 409; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe*, s. 135. Hayber'in meşhur kaleleri şunlardı: Nâim, Kamûs (Ebü'l-Hukayk'a aitti), Şikk, Netât, Sclâlim, Vatfih ve Ketîbe.

³ Charles Cutler Torrey, *The Jewish Foundation of Islam*, New York 1933, s. 13.

⁴ Benjamin, *Tudelahı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 72. Benjamin'in bu ifadesi Yeşu 18/7 vd. ile irtibatlandırılmaktadır.

⁵ H. Graetz, *History of the Jews*, The Jewish Publication Society of America: 1891, III, 55; R. Dozy, *Mekka*, s. 136'dan naklen, Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1976-1978, VI, 525-526.

nu Hayber b. Kâniye b. Mehlâil isimli biri olarak verir⁶. Graetz, Hayber Yahudilerinin Musa'nın (a.s) kayınpederi Yetro'nun (İslam kaynaklarında Şuayb -a.s-) soyundan gelen Rehabiler olduğunu; Dozy ise Hayberlilerin Davud'un (a.s) atası olan Perets soyundan geldiğini iddia etmektedir. Bunlardan ilki tam anlamı ile İsrailoğulları'ndan kabul edilmezken, ikincisi Yahuda'ya nispet edilen bir soydur⁷. Geç dönemlere ait bir Yahudi kroniğinde de Hayber Yahudilerinin Rehabilerin soyundan geldiği belirtilmiştir⁸.

Benjamin'in ifadesinden hareketle Yahudilerin Hayber'e ilk olarak Asur sürgünüyle geldiği, daha sonra da Babil sürgününden kaçan Yahudilerin buradaki akrabalarına sığındıkları ve burada müstakil bir cemaat (Hever/Hayber) oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Hayber'le ilgili en eski tarihi bilgilere son Babil kralı Nebonid'in (M.Ö. 556-539) 1956 yılında Harran'da bulunan bir yazıtında rastlanmaktadır. Söz konusu yazıtta adı geçen kralın Teymâ'da ikinci başşehrini kurduktan sonra Hayber'den Medîne'ye geçtiği belirtilmektedir⁹. Bu sırada şehir sakinleri muhtemelen Yahudi olmalıdır. Zira M.Ö. VI. asırda Hayber'de önemli bir Yahudi ticaret kolonisi olduğu bilinmektedir¹⁰.

1. Sürgüne Kadar Hayber'de Yahudiler

Cahiliye döneminde Hayber, kalelerinin sağlamlığı, yerleşik bulunduğu vadinin verimliliği ve su bentlerinin çokluğuyla şöret bulmuştu. Hayber'de her yıl hac mevsiminden sonra 10-30 Muharrem tarihleri arasında Netât panayırı kurulurdu. Şehir ayrıca Arabistan yarımadasının kuzey-güney ana güzergâhında olması sebebiyle oldukça da zenginleşmişti¹¹.

⁶ Bekrî, *Mu'cem Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâdi'l-Mevâdi'*, nşr. Mustafa Sakkâ, Beyrut 1983, II, 523. Aynı bilgi için bkz. Firûzâbâdi, *el-Megânimü'l-Mütâbe*, s. 136; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 1222.

⁷ Tekvin, 39/29; Nehemya, 11/4; Yeremya, 35/8; Israel Friedlander, "The Jews of Arabia and the Rechabites", *Jewish Quarterly Review, New Series* 1 (1910-1911), s. 252-53.

⁸ Bkz. Sambari, *Divrey Yosef*, nşr. Shimon Shtober, Mahon Ben-Tsivi: Yeruşalayim 1994, s. 97.

⁹ "Tayma", *Ejd (Encyclopedia Judaica)*, XV, 874; Hamidullah, "Hayber", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, XVII, 20.

¹⁰ Torrey, s. 13.

¹¹ Torrey, 13; Grohmann, "Hayber", *İA*, VI/1, 386; Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII, 20; Abdülazîz b. İbrâhim Ömerî, *el-Hiref ve's-Smâ'at fil-Hicâz fî Asrî'r-Resûl*, [y.y.] 1985, s. 164; Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâli'l-Hicâz*, Cidde 1985, s. 200.

Cahiliye döneminde Mekkelilerin Hayber Yahudileriyle çok sıkı ilişkileri vardı. Mekkeliler düğün merasimleri için büyük ziyafet tencerelerini, kadınların düğünlerde kullanacakları takı ve süs eşyalarını Hayber Yahudilerinden kiraldardı. Hatta bir defasında kiralanana bu mücevherlerden biri kaybolmuş, Mekkeliler Hayberlilere on bin dinar tazminat ödemek zorunda kalmışlardı¹². Hz. Peygamber'in dedesi, zenzem kuyusunun açılmasında karşılaştığı muhalefette kendisini yalnız hissettiğinde, Allah'ın kendisine on oğul verdiği takdirde bunlardan birini kurban edeceği şeklinde bir adakta bulunmuştu. Abdülmuttalib'in yaptığı bu adaktan Hayberli bir kâhinenin yol göstericiliği ile çıkış yolu bulduğu rivayet edilir¹³. İbn Habîb'in (ö. 245) *el-Münemmak*'ında verdiği bilgiye göre, Resûlullah'ın büyük dedelerinden Hâşim, Hayberli bir Yahudi hanımla evlenmiş ve bu evlilikten de Sayfî ve Ebû Sayfî adlı iki oğlu dünyaya gelmişti. Aynı hanım (önce mi sonra mı olduğunu tarihçinin açıklamadığı) Hâşim'in kardeşi Abdülmuttalib ile de evlenmiş, bundan da Mahrama adlı bir çocuğu dünyaya gelmişti. Mahrama da Dâse adlı Hayberli bir kızla evlenmiş bunların da Kays adlı bir çocukları olmuştu¹⁴.

Hayber gerek Cahiliye gerekse sonraki dönemlerde humması ile meşhur olmuştu¹⁵. Ancak Hayberli Yahudiler humma ile yaşamaya alışmışlardı. Kötü iklimine rağmen onlar sağlıklı kalmalarının sırrını şarap içmek, sarımsak yemek, Hayber'in havadar kısımlarında ikamet etmek ve Süreyya takımı yıldızının batıp tekrar doğmasına kadar ki sürede Hayber'den uzaklaşmak olarak açıklardı¹⁶. Ancak aynı Yahudiler cahil Araplarla eğlenmek için onlara da kendileri gibi sağlıklı olmanın tek yolunun Hayber'e girmekten önce on kere eşek gibi anırmak olduğunu söyler; buna inanan saf bedevilerin düştüğü o komik durumlarıyla da alay ederlerdi. Câhiliye dönemi

¹² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 591.

¹³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [t.y.], I, 155; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1405/1985, I, 88-89.

¹⁴ İbn Habîb, *el-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, nşr. Hürşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985, s. 402-403; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 592.

¹⁵ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselam Harun, Beyrut 1969/1388, IV, 135; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1996, s. 167, 311; Yakût, *Mu'cem*, IV, 95. Hz. Peygamber'in, Medîne'ye hicret edince yeni şehri kendisine sevdirmesi, Hayber humması gibi herhangi bir hastalığa düçar kılmaması için Allah'a dua ettiği rivayet edilir. Bkz. *a.g.e.*, III, 315.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ*, nşr. Muhammed Hamidullah-Charles Pellat, Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2001, s. 30-31; a.mlf., *Uyûnü'l-Ahbâr*, nşr. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut 1986, III, 292.

şairlerinden Urve es-Se'âlik ve başka şairlerin eşek gibi anırmak yerine, hummaya tutulmayı yeğlediğine dair bazı şiirleri günümüze ulaştırmıştır.¹⁷

İslamiyet zuhur ettiğinde Arabistan Yahudileri içerisinde en iyi teşkilâtlanmış ve en güçlü Yahudi topluluğu Hayber'de idi.¹⁸

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Medine Yahudileri gibi Hayber Yahudileri de, yeni dine ve Medine'de kurulan yeni devlete cephe almışlardı. Hatta Mekkeli müşriklerle yaptıkları bir anlaşmaya göre taraflardan birine yapılan saldırı diğerine de yapılmış kabul edilmiş; düşmana karşı müşterek savaşılması kararlaştırılmıştı.¹⁹ Diğer taraftan Hayber Yahudileri Medine'den sürülen Nadroğulları'nın gelmesiyle hem maddi hem de nüfus açısından bir hayli güçlenmişlerdi. Bu dönemden itibaren Hayber, Suriye ve Irak'tan gelip Hayber üzerinden Medine'ye ulaşan kervanlar için tehdit oluşturmaya başlamıştı.²⁰

Hayber Yahudilerinin yarattığı tehlike bundan ibaret değildi. Onlar ayrıca Mekkeli müşriklerle birlikte Müslümanlara karşı düzenleyecekleri bir saldırı için, dönemin en güçlü kabilelerinden olan Gatafanlılar'a, Hayber'in bir yıllık hurma mahsulünü vaat etmişler²¹; Medine çevresindeki Arap kabilelerini de Medine'ye karşı bir cephede toplamışlardı. Bu ittifakın amacı, Müslümanları Medine'den uzakta savaşa zorlayarak az sayıdaki orduyu tamamen ortadan kaldırmaktı. Hayberlilerin bu faaliyetleri sonucunda Hendek savaşı vuku bulmuş (5/627); ancak savaşta Müslümanların galip gelmesiyle Yahudiler amaçlarına ulaşamamışlardı.²²

Savaştan sonra Hz. Peygamber Medine için kalıcı bir tehdit haline gelen Yahudileri bertaraf etmek için önce Mekke müşrikleriyle Hudeybiye anlaşmasını yapmış, hatta bu sebeple onların istedikleri şartları kabul etmişti. Hudeybiye, Hayber Yahudilerinin bertaraf edilmesinde bir dönüm noktasıdır. Mekkelilerle Hayberlilerin yukarıda bahsedilen ittifakını kırmaya

¹⁷ Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994 (Islamic Geography 198)], II, 60-61; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe*, s. 136.

¹⁸ Samuel b. Yahya el-Mağribî, *İfhamü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dâru'l-Hidâye 1986, s. 144.

¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-ma'rife: Beyrut 1406, X, 86.

²⁰ İsrail Velfenson, *Târihu'l-Yehûd fi Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Mısır 1927, s. 162.

²¹ Vâkıdî, *Kütübü'l-Megâzi*, nşr. Marsden Jones, Beyrut 1965-1966, II, 640.

²² Velfenson, s. 157; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1991, s. 108-109; a.mlf., "Hayber", *DİA*, XVII, 21.

yönelik bu anlaşma ile müşriklerin elleri kolları bağlanmış; Müslümanlarla Yahudilerin hesaplaşmalarında tarafsız kalmaları sağlanmıştı.²³ Hudeybiye'den sonra Hz. Peygamber hicretin yedinci yılında (m. 628) Hayber üzerine yürümüş, yirmi-otuz günlük zorlu bir savaştan sonra şehir fethedilmiştir. Savaşta 93 Yahudi ölürken Müslümanlar da 15 şehit vermişti²⁴.

Fetihten sonra Hayber Yahudilerine beklenenin aksine çok sert muamele edilmemiştir. Savaş sonunda onlara Tevrat'a göre muamele edilmiş olsaydı, erkeklerin kılıçtan geçirilip kadın ve çocukların köle yapılması gerekirdi²⁵. Ancak Yahudilere kendi kutsal kitaplarındaki bu hüküm uygulanmamıştı. Hayberlilerin canları bağışlanmış; taşıyabilecekleri mallarla şehri terk etmelerine müsaade edilmişti. Daha sonra bu karar da yunuşatılarak "Müslümanların istediği bir süreye kadar" yerlerinde kalmaları ve Müslümanlara ait olan topraklarda yetiştirdikleri ürünlerin yarısını alma şartıyla yerlerinde bırakılmışlardı²⁶. Hz. Peygamber Hayber topraklarını otuz altı parçaya taksim etmiş, her parçayı da yüz hisseye ayırmıştı. Toprakların yarısı beklenmeyen hadiseler ve olağanüstü ihtiyaçlar için ayrılmış (bunlar el-Ketibe ve Sülâlim kaleleri idi) diğer yarısı ise Müslümanlar arasında taksim edilmişti²⁷.

Hayber'in fethi, Arabistan'da büyük bir yankı uyandırmıştır. Yahudilerin savaş gücü, zenginlikleri ve müstahkem kalelerine rağmen mağlup olmaları, Medine aleyhinde faaliyet gösteren müşrik kabilelere gözdağı olmuş;

²³ Velfenson, s. 159; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 186. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. M. Lecker, "The Hudaibiyya Treaty and the Expedition against Khaybar", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 5 (1984), s. 1-11.

²⁴ Abdürczak, *el-Musanef*, nşr. Habîbürrahman el-'A'zamî, Beyrut 1403/1983, V, 372 (Hadis no: 9738); Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enfs et-Tabbâ- Ömer Enfs et-Tabbâ, Beyrut 1987, s. 37; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 191.

²⁵ Tevrat'ın konuyla ilgili hükmü şudur: "...Bir şehre cenk etmek için ona yaklaştığın zaman, onu barışlığa çağıracağım. Ve vaki olacak ki, içinde bulunan bütün havm sana angaryacı olacaklar, ve sana kulluk edecekler. Ve eğer seninle musalaha etmeyip cenketmek isterse, o zaman onu muhasara edeceksin; ve Allah'ın Rab onu senin eline verdiği zaman her erkekini kılıçtan geçireceksin; ancak kadın, çocuk, hayvan ve bütün malları kendin için çapul edeceksin..." (Tesniye, 20/10-14). Değerlendirme için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 587.

²⁶ Ebû Yûsuf, *Kütübü'l-Harâc*, Beyrut [t.y.], s. 50-51; İbn Şebbe, I, 177; Belâzurî, *Fütûh*, s. 33-34; a.mlf., *Ensâbü'l-Esrâf*, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire 1959, I, 352; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, nşr. M. J. Goeje, Leiden 1894 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992 (Islamic Geography 41)], s. 256; Serahsî, *el-Mebsût*, XXIII, 2; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, IV, 219; İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, nşr. Subhi Salih, Beyrut 1983, I, 52.

²⁷ İbn Sa'd, II, 114; İbn Şebbe, *Târihü'l-Medîneti'l-Münevvere*, nşr. Fehim Muhammed Şclut, Cidde 1973, I, 181-182; Belâzurî, *Fütûh*, s. 37.

onları Müslümanlara karşı tavırlarını gözden geçirmeye sevk etmiştir. Fetihden sonra Müslümanlara düşmanlık besleyen Fedek, Vâdi'l-kurâ ve Teymâ'da yaşayan diğer Yahudi kabileleri de Hz. Peygamber'le anlaşma yoluna gitmiştir²⁸.

Hz. Peygamber Hayber'in mahsulleriyle Abdullah b. Revâha'yı görevlendirmişti. İbn Revâha her yıl Hayber'e gider, hurma mahsullerini takdir edip ikiye böldükten sonra Yahudileri istediği bölümü almakta serbest bırakırdı.²⁹ Abdullah b. Revâha'nın Mûte savaşında şehit olmasından sonra Hayber'e Cebbâr b. Sahr tayin edilmişti³⁰. Hayber Yahudileri sürüldüğünde taksimat işi hâlâ Cebbâr b. Sahr tarafından yapılmaktaydı³¹.

2. Yahudilerin Hayber'den Sürülmesi

Yahudilerin Hayber'deki ikâmetleri Hz. Ömer dönemine kadar bu şekilde devam etmiştir. Ancak 20/641 yılında Yahudiler Hz. Ömer tarafından Hayber'den sürülmüşlerdir. Hz. Ömer'in Yahudileri sürme gerekçesi olarak kaynaklarda farklı sebepler zikredilmektedir.

Bunlardan ilki Hayber'de baş gösteren bir veba salgınıdır. Belâzurî Hz. Ömer'in Yahudileri veba salgını dolayısıyla sürdüğünü belirtir. Ancak aynı müellif, veba salgını yanında Yahudilerin Müslümanlara çok kötü muamele ettiklerini de kaydeder³².

Kaynaklarda Yahudilerin Hayber'den çıkarılmasının bir başka sebebi de ekonomik olarak gösterilmektedir. Hayber'in fethi sırasında geniş ziraat arazilerini işleyecek iş gücüne sahip olmayan Müslümanlar, Hz. Ömer zamanına gelince yeterli iş gücüne (*ummâl*) sahip olmuşlar, bu sebeple de Yahudilere ihtiyaç kalmamıştı³³.

Sürgününün bir sebebi de fetihden Hz. Ömer'in sürgününe kadar geçen zaman zarfında Yahudilerin yine tehlike arz etmeğe başlamasıdır. Aslında bu tehlike daha Hz. Peygamber döneminde başlamıştı. Hayber Yahudileri Hz. Peygamberi zehirlemeye teşebbüs etmişler, O'nu olmasa da sahabeden

²⁸ Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 41-48; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 258.

²⁹ Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 129 (Hadis no: 7219); Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51; İbn Şebbe, I, 177-178; Belâzurî, *Fütûh*, s. 39. Konuyla ilgili diğer rivayetler için bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 123-126 (Hadis no: 7203-7210).

³⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 256; İbn Kesîr, IV, 219.

³¹ İbn Şebbe, I, 185.

³² Belâzurî, *Fütûh*, s. 34.

³³ Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 123 (Hadis no: 7203); *a.g.e.*, V, 372 (Hadis no: 9738); İbn Sa'd, II, 114; İbn Şebbe, I, 188; Belâzurî, *Fütûh*, s. 35.

Bişr b. Berâ'yı şehit etmişlerdi³⁴. Yine Peygamberimiz hayatta iken Hayber'e giden Abdullah b. Sehl, fail-i meçhul bir cinayete kurban gitmiş; Hz. Peygamber Hayber Yahudilerinden bu arkadaşının diyetini istemiş; ancak onlar yemin ederek olaydan haberdar olmadıklarını belirtmişlerdi. Bunun üzerine Abdullah b. Sehl'in diyeti beytül-mâlden ödenmişti³⁵. Belâzurî Hayber Yahudilerinin sonraki dönemlerde de Müslümanlara kötü davranmaya devam ettiklerini belirtir³⁶. Meselâ, Hayber'e gelen Abdullah b. Ömer geceleyin uyurken damdan aşağı atılmış ve iki kolu da kırılmıştı³⁷. Benzer şekilde Muzahhir b. Râfi' isimli bir başka sahabî de Hayber Yahudilerinin tahrikiyle Şam'dan getirilen Hıristiyan işçiler tarafından öldürülmüştü³⁸.

Yukarıda bahsi geçen sebeplerden dolayı Hz. Ömer Hayber Yahudilerini sürmeye karar vermişti³⁹.

Sürgün kararının Yahudiler üzerinde bir şok etkisi yarattığını tahmin etmek zor değildir. Hatta Hayberlilerden birinin Hz. Ömer'e "Ey müminlerin emiri! Sen bizi topraklarımızdan çıkarıyorsun; halbuki Hayber'de kalmamız (Hz.) Muhammed istemişti" şeklindeki serzenişi karşısında Hz. Ömer: "Vaktiyle Resulullah'ın sana 'ilerde Hayber'den çıkarıldığında güçlü deven seni sürükleyecek', sözünü ne çabuk da unuttun" diye çıkmıştı⁴⁰.

³⁴ Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 66 (Hadis no: 10019); *a.g.e.*, XI, 28 (Hadis no: 19814); Mcs'üdfi, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 257-258; Ya'kûbî, *Târih*, Beyrut 1960, II, 56-57; Makdisî, *el-Bed ve't-Târih*, Kahire [t.y.], IV, 227. Hz. Peygamber'in bu zehirin etkisini uzun süre hissettiği belirtilir. Bkz. İbn Sa'd, I, 445; Mcs'üdfi, *a.g.e.*, s. 258.

³⁵ Abdürrezzak, *el-Musannef*, X, 30-31 (Hadis no: 18260); Vâkıdî, 713-715; İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [t.y.], II, 354; Hamidullah, *el-Vesâihu's-Siyâsiyye*, Kahire 1958, s. 39 (16. Vesika).

³⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 34

³⁷ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51; Belâzurî, *Fütûh*, s. 36.

³⁸ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51; Vâkıdî, II, 716-717.

³⁹ Hayber Yahudilerinin sürülmesi, Arap yarımadasından gayr-ı Müslimlerin çıkarılmasını beyan eden bazı hadislerle de irtibatlandırılmaktadır. Meselâ bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 56 (Hadis no: 9990); Belâzurî, *Fütûh*, s. 39-40. Ancak konuyla ilgili araştırmalarıyla tanınan Mustafa Fayda, Hayber Yahudilerinin çıkarılmasının hadislerle bir ilgisinin bulunmadığını çeşitli tarihî delillerden hareketle ortaya koymaktadır. Detaylar için bkz. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 191-194.

⁴⁰ Buna karşılık Yahudi "O söz bana Ebu'l-Kâsım tarafından yapılmış bir nükte idi", diye cevap verince, Hz. Ömer "Yalan söylüyorsun!" diyerek Yahudiyi azarlamıştı. Bkz. İbn Şebbe, I, 176; Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 56 (Hadis no: 9991).

Hız. Ömer Yahudileri İslâm devleti hududu dışına atmamış, yalnız bir bölgeden başka bir bölgeye yerleştirmiş; topraklarının ve hurmalıklarının kıymetini de tastamam ödemişti⁴¹.

Ancak sürgünde Yahudilerin tamamının sürülmediği anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre sürgünden nasibini alanlar daha çok, yukarıda bahsedildiği üzere, Müslümanlar için tehlike teşkil eden Yahudiler olmalıdır. Çünkü Hz. Ömer'in Teymâ ve Yemen'deki Yahudilere dokunmaması, onların iyi hal ve hareket sahibi olmalarından kaynaklanıyordu⁴². Hayber'de Hz. Peygamber'le özel anlaşmaları olan Yahudi aileler de yerlerinde bırakılmıştı⁴³. Abdürrezzak'ın *el-Musannef*'inde yer alan bilgiye göre Hz. Ömer Yahudileri Hayber'den sürmeye karar verince şöyle bir ilânda bulunmuştur: "Kimin yanında Resûlullah'tan aldığı bir ahit varsa getirsin! Ben, Hz. Peygamber'le anlaşması olmayanları (Hayber'den) süreceğim!"⁴⁴ İslam kaynaklarından fetih sırasında Hz. Peygamber tarafından bazı Yahudilere ahit/eman verildiğini biliyoruz. Meselâ, savaşın sürdüğü bir sırada Simâk isimli bir Yahudi gelerek Hayberlilerin askerî sırları hakkında bilgi vermiş ve buna karşılık kendisi, hanımı ve çocukları için Peygamberimiz'den eman almıştı⁴⁵. Benzer şekilde Netât'ın stratejik kalelerinden olan Kule kalesi de Ğazzâl isimli bir Yahudinin kale ile ilgili verdiği istihbaratla fethedilebilmiş; bu Yahudi ve ailesine de eman verilmişti⁴⁶. Yine Hayber'in en önemli kalelerinden olan es-Sa'b kalesi de bir Yahudinin yardımıyla ele geçirilmişti. Bölge ile irtibatı gizli bir yeraltı geçidi ile sağlanan bu kalenin fethine yardım ettiği için o Yahudiye de eman verilmişti⁴⁷. İbn Kesîr, Hz. Peygamber'le anlaşması olan Yahudilerin Hayber'den sürülmediklerini belirtir⁴⁸.

Hız. Ömer'in bütün Hayberlileri sürmediğinin bir delili de Peygamberimiz'in hanımlarını Hayber'deki hisseleri konusunda muhayyer bırakmasıdır. Halife müminlerin annelerinden isteyenin Hayber'deki arazisini alabi-

⁴¹ Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 184-187. Geç dönemlere ait bir kaynakta Hayber'den eli silah tutan kırk bin erkeğin sürüldüğü belirtilmektedir. Bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 1225.

⁴² Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 601.

⁴³ Velfenson, s. 186.

⁴⁴ "...فقال من كان عنده عهد من رسول الله صلى الله عليه وسلم فليات به وإلا فاني مجليكم..." Bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, IV, 125 (Hadis no: 7208); *a.g.e.*, VI, 56 (Hadis no: 9990). Ayrıca bkz. İbn Şebbe, I, 184; İbn Kesîr, IV, 219.

⁴⁵ Vâkıdî, II, 646.

⁴⁶ Yahudi kalenin can damarı olan ve kaleyi besleyen su kanalının yerini göstermiş; kale bu kanalı kesilmesiyle fethedilmişti. Bkz. Vâkıdî, II, 666.

⁴⁷ Hamidullah, *Hız. Peygamberin Savaşları*, s. 189.

⁴⁸ İbn Kesîr, IV, 219.

leceğini, isteyenin de eskiden olduğu gibi gelirini almaya devam edebileceğini söylemiştir ki⁴⁹, gelirini almaya devam edenlerin toprakları, eski sahipleri olan Yahudiler tarafından işletilmeye devam edilmiş olmalıdır.

Sürgünden sonra Hayber'de Yahudi varlığının bir başka delili de, Peygamberimiz'in Yahudi kökenli eşi Hz. Safiye'nin evliliğine ve ihtidasına rağmen⁵⁰, sonraki dönemlerde de Hayber'deki ailesi ve akrabalarıyla irtibatını devam ettirmesidir. Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Safiye'nin bir cariyesi halifeye gelerek onun Sebt (Cumartesi/Şabat) gününü hâlâ sevdiğini ve Yahudi akrabalarına da maddi yardımda bulunduğunu söylemişti⁵¹. Hz. Safiye ayrıca daha hayatta iken mallarının bir kısmını Yahudi akrabalarına vasiyet etmişti⁵². Onun yüz bin dirhem kıymetindeki bir arazisinin üçte birini Yahudi olan bir erkek yeğenine (kız kardeşinin oğlu) vasiyet ettiği, 50/670 veya 52/672 yılında Muaviye zamanında vefâtından sonra⁵³ bu vasiyetinin yerine getirildiği rivayet edilmektedir⁵⁴. Bu rivayetten Hayber'de Emevîler döneminde Muaviye zamanında hâlâ Yahudilerin var olduğu anlaşılmaktadır.

Belâzurî'de geçen bir rivayette de ravi Eflah b. Humeyd, Ömer b. Abdülazîz'in, babasını Hayber'deki el-Ketîbe'ye gönderdiğini ve yiyecek alanların varislerine hisselerini tespit edip dağıttığını nakleder. Rivayette Hayber'den yiyecek alanların bir de listesinin olduğu kaydedilmiştir⁵⁵. Emevîler döneminde dağıtımı yapılan bu hisseler, yine Yahudiler tarafından işletilmiş olmalıdır.

⁴⁹ İbn Şebbe, I, 184, 186; Belâzurî, *Fütûh*, s. 40.

⁵⁰ Hz. Safiye Nadîroğulları Yahudilerinin reislerinden Hüvey b. Ahtab'ın kızı idi. Önce Sellâm b. Mişkem'le evlenmiş, ancak bir süre sonra ondan boşanmıştı. Daha sonra Kinâne b. Rebî b. Ebû'l-Hukayk'la evlenen Safiye, Hayber kuşatması sırasında kocasını kaybetmişti. Ganimet paylaşımında Dihye b. Halife'nin sehmine düşen Safiye, Yahudi ileri gelenlerinden önemli birinin kızı olduğunun söylenmesi üzere Hz. Peygamber'in bizzat kendisi tarafından alınmıştır. Bkz. Vâkıdî, II, 673-674; İbn Sa'd, VIII, 120, 123; Scrahsî, *el-Mebsût*, X, 9; Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, trc. Ahmed Naim- Kâmil Miras, Ankara 1987, II, 307.

⁵¹ Zebîdî, *Tecrîd*, II, 306-307, 3. dipnot. Hz. Ömer durumu Safiye'ye sormuş o da şu cevabı vermişti: "...Sebtî, Allah onun yerine Cuma'yı verdiğiinden beri sevmiyorum. Yahudilere yardıma gelince; onlar arasında akrabalarım var. Akralılık görevimi yerine getiriyorum." Bkz. a.g.e, II, 307.

⁵² İbn Sa'd, VIII, 128.

⁵³ Hz. Safiye Medine'de Bakî mezarlığına defnedilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 129.

⁵⁴ İbn Sa'd, VIII, 128.

⁵⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 40.

3. Sürgün Sonrası Hayber'de Kalan Yahudiler

Yahudilerin Hayber'den sürülmesinden sonra şehir ve şehir sakinleri hakkında çok fazla bilgi yoktur. Girişte Yahudi seyyah Benjamin'den naklen Hayber Yahudilerinin kökeninin Ruben, Gad ve Manasse kabilelerine dayandığını belirtmiştik. IX. asrın ikinci yarısında yaşamış Yahudi seyyah Eldad ha-Dani, seyahatnamesinde, Arabistan Yahudilerinden bahsederken Hayber ifadesini kullanmasa da söz konusu kabilelere dair bazı bilgiler vermiştir. Eldad, Ruben kabilesinin Fârân (Paran)⁵⁶ dağının ardında ikâmet ettiğini, aralarında iyi bir cemaat dayanışması olduğunu nakleder. Bunların savaşa birlikte gittiklerini ve ganimetleri paylaştıklarını belirten seyyah, Rubenilerin Tevrat tomarı (*Sefer Tora*), Mişna, Talmud ve Agada gibi metinlere sahip olduğunu; her Sebt (*Cumartesi*) günü Tevrat'ı İbrânce metninden okuyup, Ârâmîce olarak tercüme (*Targum*) ettiklerini söyler⁵⁷. Eldad, Manasse kabilesi ile ilgili olarak ise Mekke şehrinin ötesinde dağlık arazide yaşadıklarını belirterek savaşçılıklarına vurgu yapar: "...Onlar güçlü bir fiziğe ve demir bir yüreğe sahiptir. Çok iyi ata binerler. Geçim kaynakları çapuldur. Düşmanlarına asla merhamet etmezler. Her biri bin kişiye bedel."⁵⁸ Eldad'ın bu ifadeleri, Hayber Yahudilerini tarif etmektedir.

Sürgün sonrası Hayber hakkında en önemli kaynağımız hadîsçi İbrahim el-Harbî (ö. 285/899)⁵⁹ ile coğrafyacı Bekrî'nin (487/1094) anlatımıdır. Ancak Bekrî'nin anlatımı, ifade değişikliği dışında, Harbî'ninki ile neredeyse aynıdır. Kanaatimize göre ondan ıktibas etmiştir.

İfadelerinden şehri bizzat dolaştığı anlaşılan Harbî'nin ziyareti sırasında Hayber'in sınırı Dûme olarak isimlendirilmekteydi. Dûme'den sonra Hayber ve kaleleri gelirdi. Harbî'nin anlatımına göre Hz. Osman zamanında şehre bir çarşı yapılmıştı. Ziyareti sırasında bu çarşı el-Meratta (المرطة) [?]

⁵⁶ Ahd-i Atîk'te Hz. İsmail'in annesi Hacer'le birlikte yaşadığı çöl ve dağ olarak verilen Fârân'ın (Paran) (Tekvin, 17/20; 21/21; Tesniye, 33/2), Müslüman müelliflerce Mekke dağlarını ifade ettiği kabul edilmektedir. Bkz. Makdisî, *el-Bed ve'l-Târih*, V, 32; Yakût, *Mu'cem*, IV, 225. Yahudi kabulünde ise Fârân, Akabe körfezi ile Ölüdeniz ve Sina yarımadasının arasında kalan bölgedir. Bkz. Michael-Avi Yonah, "Paran", *Ejd*, XIII, 88-89. Eldad'ın bu ifadesi, Fârân'ın Mekke dağlarını ve Arabistan çölünü ifade ettiğini de göstermektedir.

⁵⁷ Eldad burada Targum dilini Farsça olarak verir; ancak Ahd-i Atîk'in Ârâmîce tercümelerine "Targum" adı verilmektedir.

⁵⁸ "Eldad the Dani", nşr. ve İngilizceye trc. Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 8.

⁵⁹ Hayatı için bkz. Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd ve dğr., Beyrut 1984/1405, XIII, 356 vd.; İbn Kesîr, XI, 79 vd.; M. Yaşar Kandemir, "Harbî", *DİA*, XVI, 114-115.

olarak isimlendiriliyordu. Hayber kalesinde ise, Hz. Ömer'in soyundan gelen kimseler ikâmet etmekteydi. Daha sonra Vecde kalesi (Hısn-ı vecde) gelirdi. Hurma ve diğer ağaçların bulunduğu bu yer tamamıyla Hz. Peygamber'in tasarrufunda idi. Sonra çoğunluğu Hz. Peygamber'e ait olan Selâlim (veya Süleylim), daha sonra da üzerinde Yahudi burçlarının bulunduğu Ehyel dağı, ardından da tarla ve bahçeleriyle ünlü Vatîh uzanırdı. Hz. Peygamber'in hanımlarının ve Muttaliboğulları'nın geçimi buradan (*Tu'me*) sağlanırdı. Vatîh'ten hemen sonra, ona bitişik olan Ketîbe vadisi gelirdi. Burada, ismini bu vadiden alan Ketîbe kalesi vardı⁶⁰. Hz. Peygamber'in Safiye ile gerdeğe girdiği Sebha mevkisi de burada idi. Hayber kalelerinin en büyüğü ise Hz. Ali'nin fethettiği Kamûs'tu⁶¹. Hz. Peygamber'in eşi Safiye burada iken esir edilmişti. Burası Yahudi Hukaykoğulları'na aitti⁶². Kalenin hemen altında Hz. Peygamber'in muhasara sırasında namaz kıldığı yere yapılan Mescid-i Nebevî vardı. Kalenin bitişiğinde uzanan iki vadiden biri Netât, diğeri ise Şık'tu⁶³. Hayber'de fethedilen ilk ev, Netât'ta idi. Bu ev, Merhab'ın kardeşi Yâsir'e aitti⁶⁴.

Netât ve Şık vadilerinin arası ise Sebha ve Mehâda (veya Muhâda) olarak isimlendirilmekteydi. Vadi, Hz. Peygamber'in fethinden sonra Hayber'de kaldığı yerde yapılan büyük Mescid-i Nebevî'ye kadar uzanırdı. Bu mescid Abbâsî hanedanına mensup vali ve veliaht İsa b. Musa (ö. 167/783) tarafından yaptırılmıştı. Pek çok para harcanarak yaptırılan mescidin önünde geniş bir alan vardı. Bu alanda bulunan bir taşın Hz. Peygamber tarafından suture olarak kullanıldığı kabul edilmekteydi. Bayram namazları Harbî'nin ziyareti sırasında el-Menzile olarak isimlendirilen bu mescitte edâ edilmekteydi⁶⁵.

Harbî'den sonra Hayber hakkında bilgi veren ilk müellif, Hemdanî'dir (ö. 334/945). Hemdanî, Hayber'de Yahudiler ve Mevâlî ile Araplardan Benî Harb, Müzeyne ve Belîyy kabilelerinin yaşadığını belirtir⁶⁶.

⁶⁰ Ketîbe, Hayber'den 1 berîd uzaklıktaydı. Bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 521. 1 berîd yaklaşık 24 km.dir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 67.

⁶¹ Harbî, *el-Menâsik ve Emâkinü Turukî'l-Hac ve Meâlimül-Cezîre*, nşr. Hamed Câsir, Riyad 1981, s. 539-540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 522.

⁶² Yâkût, *Mu'cem*, IV, 213. Yâkût burayı Ğamûd olarak isimlendirir.

⁶³ Harbî, *el-Menâsik*, s. 540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 522.

⁶⁴ Harbî, *el-Menâsik*, s. 540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 523.

⁶⁵ Harbî, *el-Menâsik*, s. 540. Ayrıca bkz. Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II, 522.

⁶⁶ Hemdanî, *Sıfatü Cezîretü'l-Arab*, nşr. David Heinrich Müller, Leiden 1884 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993 (Islamic Geography 88)], I, 130.

Sonraki dönemlerde Hayber'le ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) kendi zamanında Hayber'in bitişiğindeki el-'Arad vadisinde Aneze kabilesinin meskun olduğu dışında bir bilgiye değinmez⁶⁷. Kalkaşendî (ö. 821/1418) Hayber'deki bu kabileyi Yahudi olarak verir⁶⁸. Ancak onun bu bilgisini, Anezelerle beraber yaşayan Yahudiler şeklinde anlamak daha uygundur. İdrisî (ö. 560/1165) ve Kazvîni (ö. 682/1283), Hayber'i hurma bahçeleri ve tarlaları olan küçük bir şehir olarak tarif ederler. Her iki Müslüman müellif de Yahudilerle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir⁶⁹. Hayber o dönemde "Bürdî" adı verilen hurmaları ile şöhret bulmuştu⁷⁰.

Sürgün sonrası Hayber'deki Yahudilere doğrudan atıfta bulunan ve ilk detaylı bilgi veren kaynak, Tudelalı Benjamin'in seyahatnamesidir. Haçlılar döneminde 1165-1173 yılları arasında İslam dünyasını gezen Benjamin'in genelde Arabistan özelde ise Hayber Yahudileri ile ilgili bilgileri gezi ve gözleme değil, şifahi bilgiye dayanmaktadır. Benjamin Hayber topraklarını, Kitab-ı Mukaddes'teki adıyla Yemen (Sebe) toprakları içerisinde verir. Benjamin'in ifadelerinden Haçlılar dönemi ile Eyyûbîler dönemi başında Hayber Yahudilerinin Teymâ'daki cemaat idaresine (*Nesiut*) bağlı olduğunu öğreniyoruz. Benjamin cemaat liderinin adını Nasi Hanan olarak verir.⁷¹ Teymâ ve Hayber Yahudilerinin muhkem şehirlerde bağımsız olarak yaşadıklarını, geçimlerini de ziraat ve hayvancılık yanında komşuları bedevî Araplar gibi yağma ve çapulla sağladıklarını nakleden seyyah, Hayber Yahudilerinin Ruben, Gad ve Manasse kabilelerinin soyundan geldiğini ve buraya Asur Kralı Salmaneser'in sürgünüyle yerleştiklerini belirtir. Bunlar ayrıca çölde yaşamının ayrıcalığından da faydalanmışlardır. İnşâ ettikleri sağlam kalelerin yanı sıra, kuş konmaz-kevan geçmez bu çöl kasabasına kolay kolay ulaşılamadığı için de bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Benjamin, Hayber Yahudilerini savaşçı olarak tanımlar ve aralarında büyük alimlerin bulunduğunu belirtir. Benjamin'in bu ifadeleri, Eldad hadani'den iktibas edilmiş gibidir. Yine o, bütün Arabistan'da Yahudi nüfusunun üç yüz bin, Hayber'de ise elli bin olduğu şeklinde oldukça mübalağalı bir rakam telafuz eder⁷². Nüfus konusundaki abartısı bir kenara bırakılır-

⁶⁷ Yâkût, *Mu'cem*, IV, 103.

⁶⁸ Kalkaşendî, *Subhül'l-A'sâ*, IV, 295.

⁶⁹ Bkz. İdrisî, *Nüzhëtül-Müşâk fî İhtirâkil-Âfâk*, Beyrut 1989, I, 352; Kazvîni, *Âsâr'ul-Bilâd*, II, 60.

⁷⁰ İcimdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, I, 131.

⁷¹ Benjamin, s. 71.

⁷² Benjamin, s. 72.

sa, o dönemde Hayber'de hatırı sayılır bir Yahudi cemaatinin yaşadığı söylenebilir.

Benjamin'den sonra ne Yahudi ne de Arapça kaynaklarda Hayber'deki Yahudilerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaktadır. Bu bilgi yokluğu hemen hemen Memlûkler döneminin sonuna kadar da devam etmektedir.

Memlûkler döneminde Hayber'deki Yahudiler hakkında detaylı bilgi veren ilk Yahudi kaynak, Bertinorolu Ovadya'dır (1450-1516). Mişna şârihi Kuzey İtalyalı bu Yahudi din adamı, 1485'te Roma'dan hareketle Rodos üzerinden İskenderiye'ye, oradan da Kudüs'e geçmiş; ölünceye kadar da Filistin'de dinî hizmetlerde bulunmuştu⁷³. Ovadya, 1488-1490 yılları arasında İtalya'daki dindâşlarını, yazdığı üç ayrı mektupta doğudaki Yahudi cemaatleri hakkında bilgilendirmiştir. Hayber Yahudileri hakkında ise 8 Elül 5248 (1488) tarihinde yazdığı ilk mektubunda bilgi vermiştir. Ancak onun bilgisi de şifahî anlatıma dayanmaktadır. İskenderiye, Kahire, Filistin ve Habeşistan hakkında bilgi verdikten sonra Ovadya Hayber Yahudileri ile ilgili duyduklarını şu sözlerle anlatır:

“...Mısır (veya diğer bölgelerden) Mekke'ye hacca gidenler, uçsuz bucaksız tehlikelerle dolu çölü geçmek zorundadır. Bu sebeple hac seferleri dört bin develik kafilelerle gerçekleştirilir. Bu kervanlar sık sık saldırıya uğrar. Bazen çapulcular bu kervanlara bin kişiden müteşekkil gruplarla saldırırlar. Müslümanlar (Yişmaelim) bu çapulcu grubu “Şeday Arapları”, yani “Allah'ın oğulları” olarak isimlendirmektedir. Bunun da sebebi, bu Yahudilerin yağmaya çıkarken Tanrı'nın adını anmalarındandır. Müslümanlar, bu Yahudilerin omuzunda deveyi taşıırken diğer elinde kılıcı ile savaşabilecek kadar güçlü olduğunu söylerler. Bunlar Yahudi olup Rehabilerin soyundan gelmekte imişler.”⁷⁴

İslamî kaynaklarda Hayber Yahudileriyle ilgili olmasa da, Medine Yahudilerinde Ovadya'nın bahsettiği şekilde bir inancın olduğunu biliyoruz. Talmud Yahudiliğine bağlı oldukları için Hayber Yahudilerinin de onlar gibi inandığını söylemek mümkündür. Bir yönüyle Yahudilikteki “seçilmişlik” anlayışı⁷⁵ ile de bağlantılı olan bu kabule göre, Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler, kendilerinin çocuk kadar masum olduklarını; gündüz işle-

⁷³ Abraham David, “Bertinoro Obadiah, Ben Abraham Yarc”, *Ejd*, IV, 698-699; Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 209.

⁷⁴ “The Letters of Obadiah Jaré da Bertinoro (1487-1490)”, nşr. ve İngilizceye trc. Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 239.

⁷⁵ Yahudilikteki seçilmişlik anlayışı için bkz. Salime Leyla Gürkan, “Kur'an'a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 13 (2005), s. 25-61.

dikleri günahın gece, gece işledikleri günahın da gündüz silindiğine inanırlardı⁷⁶. Hatta Kur'an'da belirtildiği üzere, Yahudiler kendilerini "Allah'ın oğulları" ve "sevgilileri" olarak tanımlıyorlardı.⁷⁷ Ovadya'nın belirttiği "Şe-Day" (שֵׁדַי) ismi ise "Kâdir-i Mutlak Tanrı" (Her Şeye Gücü Yeten) anlamında olup Yahudilikte Tanrı'ya verilen isimlerden biridir⁷⁸. Tevrat'ta da daha çok Hz. İbrahim, İshak ve Ya'kub peygamberler bağlamında değinilir.⁷⁹ Bu açıdan düşünüldüğünde Sami olmaları hasebiyle Hz. İbrahim geleneğine aşına olan Arapların Tanrı'nın Yahudiler tarafından kullanılan bu ismine pek de yabancı olmadıklarını göstermektedir. Bu aşinalığın Arabistan'da Bertinorolu Ovadya'nın yaşadığı XVI. asra kadar da devam ettiği anlaşılmaktadır.

1503 yılında Memlûkler döneminde Arabistan'a bir yolculuk düzenleyen Bolognalı (İtalya) seyyah Ludovico di Varthema, Arabistan'da yaşayan bir Yahudi cemaati hakkında bilgi vermiştir. Bazı araştırmacılar seyyahın adını vermediği bu cemaatin, Hayber Yahudileri olduğunu kabul etmektedir⁸⁰. Bazı Müslüman müelliflerin Hayber-Medine arası 3 gün olarak vermesi⁸¹ göz önünde bulundurulduğunda, bu kasabanın Hayber olması kuvvetle muhtemeldir. 8 Nisan 1503'te Dimaşk'tan ayrılan Di Varthema, yolda bir Memlûk garnizonu ile karşılaşmış; Mekke'ye girebilmek için kendisini muhtedî biri olarak tanıtarak adının Yunus olduğunu söylemiştir. Dahil olduğu askerî birlik Dimaşk'tan sekiz, Medîne'den üç günlük mesafede, 10-

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, Beyrut 1404/1983, II, 104.

⁷⁷ Mâide, 5/18. Bu anlayıştan olsa gerek Yahudiler Yılıbaşından Kefâret gününe kadar sabah ve akşam ibadetlerinde tövbe içerikli yakarılar olan "Avinu malkenu" duasında Allah'a "Babâmuz..." şeklinde seslenmektedir. Hz. Peygamber zamanında nasıl okunduğu bilinmese de Abbasîler döneminde Amram Gaon (ö. 871) tarafından kaleme alınan dua kitabında bu yakarıya yer verilmiştir. Bkz. Amram Gaon, עמראם גאון, סדר ר' עמרם גאון (*Seder*) [Amram Gaon'un Dua Kitabı], nşr. ve ing. trc. David Hedegard, Motala 1951, I, 41, İng. trc. 104. Duanın günümüzde okunan metni için bkz. *Sidur Kol Ya'kov ke-Minhag Aram-Tisova* (הסדר קול יעקב כמנהג ארם צובה) (*Sidur Kol Yaakov according to Minhag of Aleppo*), with English Translation, eds. Rabbi Shimon H. Alouf-Sam Catton-David A. Tawil, Sephardic Heritage Foundation, Inc: USA 1996, s. 143 vd.; Duanın Türkçe tercümesi için bkz. *Sidur Kol Yaakov*, trc. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005, s. 136 vd.

⁷⁸ "Şe-Day" ismi Ahd-i Atık'te bizim tespitimize göre kırk sekiz yerde geçmektedir. Bkz. Behnan Kontgan ve dğr., *Kutsal Kitap Dizini* (Geniş Kapsamlı), İstanbul 2004, s. 862-866 ("Güç" başlığı); <http://www.kutsalkitap.com/kkitap/> ("Her Şeye Gücü Yeten" anahtar kelimesinden) (24 Şubat 2007).

⁷⁹ Meselâ bkz. Tecvin, 17/1; 28/3; 35/11; 43/14; 48/3; Çıkış, 6/3.

⁸⁰ Bkz. Yitshak Ben Tsvi, נדחיי ישראל *Nidhey Yisrael* [*Sürgün İsrailoğulları*], Tel Aviv 1963, s. 188; L. Vecchia Vaglieri, "Khaybar", *EP*, Leiden 1978, II, 1142.

⁸¹ Meselâ bkz. Harbî, *el-Menâsik*, s. 541.

12 mil uzaklıktan görülebilen tepelerin eteklerinde mukim bir Yahudi kasabasına uğramıştı. Develeri sulamak için durulan bu kasabada, seyyahın ifadesine göre, 4-5 bin kadar Yahudi yaşamaktadır. Di Varthema bu Yahudiler hakkında bazı bilgiler de vermiştir. Geçim kaynaklarının ziraat ve hayvancılığa dayandığını ve sünnet olduklarını nakleden seyyah, Yahudilerin dağın eteğinde bir su deposuna da sahip olduklarını belirterek burada yağmur sularını depoladıklarını nakleder.⁸²

Bu asrın (XVI. asır) başlarında yaşayan Avraham Forrisol isimli bir Yahudi seyyah da Hayber'de kulübe veya ahşap evlerde pek çok Yahudinin yaşadığını haber verir.⁸³ Aynı asrın ilerleyen yıllarında Osmanlılar'ın Hicaz'a hakimiyetinden sonra kendini doğrudan Hayber Yahudileriyle ilişkilendiren David Rubenî (Rubenli David) (ö. 1538) isimli bir Yahudinin ilginç bir çabası dikkat çekmektedir. Kendinin Hayber (Habor) çölündeki Ruben, Gad ve Menasse kabilesinin yarısını idare eden Kral Şlomo'nun oğlu ve Kral Yosef'in kardeşi olduğunu iddia eden David Rubenî, 1522-1525 yılları arasında Arabistan'ın Cidde limanından hareketle Sudan'a⁸⁴, oradan Kahire, Filistin⁸⁵, Hevron ve Kudüs'ü dolaştıktan sonra⁸⁶ İskenderiye üzerinden Adriyatik'teki Pesaro limanına, oradan da Roma'ya geçmiş; Lizbon ve İspanya'yı dolaşmıştır. Gezdiği yerlerde dindaşlarına kurtuluş gününün yakın olduğunu müjdeleyen Rubenî, bu uzun yolculuğunda kendisini Hayber kralının komutanı ve elçisi olarak tanıtmış; bu sıfatla da Papa VII. Clement'le (1523-1534) ve onun da tavassutuyla Portekiz kralı III. John'la görüşmüştür. Papa'nın onu Portekiz kralına yönlendirmesinin se-

⁸² Ludovico di Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema: in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India and Ethiopia A.D. 1502 to 1508*, İtalyancadan İngilizceye trc. John Winter Jones, London 1853 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994 (The Islamic World in Foreign Travel Accounts 2)], s. 22-24. Bu su, muhtemelen cemaat mikvesinde kullanılmak üzere toplanmaktaydı. Yahudi cemaatlerinde genelde sinagogun bitişiği ya da yakınında inşa edilen mikveler, değişik nedenlerle maddî ve manevî temizliğini kaybeden bir Yahudinin içerisine girip yıkandığı bir havuzdur. Mikveye doldurulacak su da yağmur, kar ve buz gibi tabii kaynaktan olmalıdır. Bilgi, Abbâsiler döneminde yaşamış bir Yahudi din adamının (gaon) responsasında (fetva) yer almaktadır. Responsa için bkz. *Tışvot ha-Geonim mi-Toh ha-Geniza* (תשובות הגאונים מתוך) (777), nşr. Simha Assaf, Yerusalayim 1929, s. 11 (36. responsa).

⁸³ Benjamin, s. 143, 146. dipnot (Adler'in notu).

⁸⁴ "David Reubeni (1522-1525)", nşr. ve İngilizceye trc. Elkan Adler, *Jewish Travellers*, London 1930, s. 251-258.

⁸⁵ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 258-260.

⁸⁶ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 261-268.

bebi, Portekizlilerin o dönemde Hind Okyanusu'ndaki faaliyetlerinden dolaydır⁸⁷.

Hayber komutanı Rubenî'nin tek gayesi vardır: Temsil ettiği güçlü Yahudi cemaatleriyle Osmanlılara ve Hind Müslümanlarına karşı Hıristiyanlara (Portekizlilere), özellikle de Hind Okyanusu'nda destek vermek; buna karşılık Hıristiyanların da Yahudilere Filistin'i vermeleri⁸⁸. Bu sebeple Rubenî, Portekiz kralı ile görüşmesi sırasında Müslümanların boyunduruğundan kurtulmaları ve onlara yardım edebilmeleri için kendisine ateşli silahlar ve bu silahları yapmayı bilen ustalar istemiştir. Rubenî Portekiz kralından ayrıca Yahudileri eğitmesi için talim subayları da talep etmiştir⁸⁹. Kraldan isteklerini koparabilmek için sırf Hayber ve çevresinde üç yüz bin kadar dindaşının bulunduğunu, ayrıca Habeşistan ve Hindistan'da da kalabalık Yahudi cemaatlerinin yaşadığını belirtmiştir⁹⁰.

Kralın başlangıçta Rubenî'nin teklifine sıcak baktığı anlaşılmaktadır. Hatta kral, Hind bölgesini tanıyan yardımcılarından, o bölgede Rubenî'nin bahsettiği şekilde kalabalık Yahudi cemaatlerinin yaşayıp yaşamadığını sormuş; yardımcıları da başta Singoli (Cranganore) olmak üzere Hindistan'ın değişik yerlerinde pek çok Yahudinin yaşadığını söylemişlerdi⁹¹. Hakikaten de o dönemde Hindistan'ın en önemli ticaret limanı olan Cranganore'de yarı bağımsız bir Yahudi cemaati yaşamaktaydı. Cranganore Yahudileri Hind racaları tarafından "Mudaliar" adı verilen bir cemaat başkanının idaresi altında idiler. Sayıları o kadar çok idi ki, Yahudiler bağımsız bir krallık statüsü dahi kazanmışlardı⁹².

Kral, Rubenî'ye 1524 yılının Nisan ayında dört bin ateşli silah ve sekiz gemi vereceğini vaat etmiştir⁹³. Kralın bu vadinin Hindistan'daki zengin Yahudilerin desteğini almaya matuf olduğu söylenebilir. Ancak bir süre sonra Rubenî'yi yanına çağıran kral, sebep zikretmeksizin ne Nisan ayında ne de başka bir zaman kendisine yardım etmeyeceğini; ancak memleketine geri dönmesi için gerekli imkânı sağlayacağını belirtmiştir⁹⁴. Kralın sözünden dönmesinin sebebi seyahatnamede açıklanmamaktadır. Ancak kralın,

⁸⁷ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 272.

⁸⁸ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 292.

⁸⁹ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 291.

⁹⁰ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 292-295.

⁹¹ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 299.

⁹² Fischel, "Cranganore", *Ejd*, V, 1059.

⁹³ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 303.

⁹⁴ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 304.

Rubenî'nin bahsettiği Hayber ve çevresindeki Yahudileri soruşturduğu ve o kadar güçlü olmadıklarını anladığı tahmin edilebilir. Hatta, bizzat Rubenî'nin ifadesinden Kudüs, Mısır, Irak ve diğer bölgelerdeki Yahudilerin Osmanlı hakimiyetinden memnun olması dolayısıyla Rubenî'ye destek vermedikleri de anlaşılmaktadır. Zira, cesaret açısından İtalyan Yahudilerini aslana benzeten Rubenî, Osmanlı hakimiyetindeki dindaşlarını korkaklıkla itham eder⁹⁵. Bir diğer gelişme de Rubenî'nin Portekiz'de bulunduğu sırada Hıristiyan engizisyonu dolayısıyla zorla Hıristiyanlaştırılan Yahudilerle (Marranos) çok fazla ilgilenmesi, onun bunlara Yahudiliklerini tekrar hatırlatıp eski dinlerine olan rağbeti artırma ve hatta döndüreceği endişesidir ki, bu konuda Rubenî, kralın adamları tarafından birkaç kere de uyarılmıştır⁹⁶. Rubenî'nin Portekiz'de bulunduğu sırada Cranganore, Portekizliler tarafından işgal edilmişti. Bu işgalde pek çok Yahudi ya öldürülmüş ya da başta Cochın olmak üzere Malabar'daki diğer şehirlere sığınmak zorunda kalmışlardı⁹⁷.

Rubenî'nin Yahudilere Kudüs'te bir yurt verme karşılığında Türkler'e karşı Papalık ve Portekiz krallığı gibi Avrupa devletlerine yardım edeceği bilgisi, Venedik Devlet Arşivleri'nde de dile getirilmiştir. 14 Mart 1524 tarihli bir belgede "*Hindistan'dan*^(*) *Papa'ya bir elçi geldiği, Türklerle karşı yapacakları bir savaşta üç yüz bin Yahudi ile yardım edebileceklerini söylediği ve Papa'dan silah ve mühimmat talebinde bulunduğu*" kaydedilmiştir⁹⁸. Bu belge Rubenî'nin Hayberli bir komutan ve elçi sıfatıyla İtalya ve Portekiz'i dolaştığını teyit etmektedir. Şüphesiz o dönemde Hayber ve çevresinde Rubenî'nin bahsettiği kadar Yahudi cemaati yoktu. Hatta Rubenî'nin bölgedeki Yahudi nüfusunu üç yüz bin olarak vermesi, bu bilgiyi Tudelalı

⁹⁵ Bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 278.

⁹⁶ Mesclâ bkz. "David Reubeni (1522-1525)", s. 300, 304.

⁹⁷ E.O. Hoppe, "In Search of the Lost Tribes", *The Jewish Quarterly*, vol. 6 (No: 1), 22 (Autumn 1958), s. 10; Fischel, "Cranganore", *Ejd.*, V, 1059; a.m.f., "Cochin: The Rajahs of Cochın and the Jewish Mudaliar", *Ejd.*, V, 623; Adler, *Jewish Travellers*, XXII. Portekizlilerin Hindistan'a ilk ulaşmaları ve Hindistan'daki Müslüman emirliklerle ilişkileri için bkz. Y. Hükmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1946, I, 386 vd.; Muhammed Yakub Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hind Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hind Müslümanları Münasebetleri* (1517-1538), İstanbul 1974, s. 25 vd. Portekizlilerin Hind Okyanusu'nda Osmanlı Devleti ile giriştiği mücadeleler için bkz. Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 31 (1978), s. 66 vd.

^(*) Ortaçağlarda Habeşistan ve Arabistan'dan Orta Hindistan (Middle India) şeklinde bahsedilirdi. Mesclâ Tudelalı Benjamin, Aden'i Hindistan sınırları içerisinde verir. Bkz. s. 83. Ayrıca bkz. s. 144, 148. dipnot (Adler'in notu).

⁹⁸ *Calendar of State Papers (Venetian)*, 1520-26, s. 810'dan naklen Adler, *Jewish Travellers*, s. XXI-XXII.

Benjamin'den⁹⁹ naklettiğini göstermektedir. Ancak Hayber'in bu son komutanı(!) Avrupa'da bulunduğu sırada, Hıristiyan zulmü altında yaşayan sözde Hıristiyan özde Yahudi olan (Marranos) dindaşlarına bir umut kaynağı olmuştur. Başta Portekiz'de olmak üzere, İtalya, Tlemsan ve Fez gibi diğer Yahudi cemaatlerinde Hayber'de müstakil bir Yahudi krallığının olduğu şeklinde bir düşünceye yol açmıştır. Bu seyahatnamede yer alan bilgiler, aynı zamanda Hayber Yahudilerinin Osmanlı döneminde dahi hâlâ güç ve kudret sembolü olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Rubenî'den sonra doğrudan Hayber Yahudilerinden bahsetmese de, Mekke güzergâhında bazı Yahudi cemaatlerinin yaşadığı, David de Rossi isimli Safedli bir Yahudinin yazdığı mektupta dile getirilmiştir. 1535 yılında yazdığı mektupta Arabistan'da yaşayan Yahudileri değişik kimselere sorduğunu, Safed ile Arabistan çölü arasında uzun bir mesafe olduğu için doğruluğunu teyit edemese de, çölde birtakım Yahudi cemaatlerinin yaşadığının herkes tarafından anlatıldığını belirtir: "... Çok değişik kaynaklardan ve kimselerden tespitime göre Mekke yolu üzerinde, çölde kurdukları çadırlarda pek çok Yahudi yaşamaktaymış. Bunların yakınlarda da aynı şartlarda bedevî Araplar yaşamış. Bunlar çölden geçen kervanlara baskın düzenler, yağmaladıkları malları da aralarında paylaşmışlar. Eğer bunlar çölde bir Yahudiye rastlarsa iyi muamele eder, hediyelere boğar ve gideceği yere kadar da götürürlermiş. Bu konuda pek çok olay anlatıldı."¹⁰⁰ De Rossi isim vermese de söz konusu Yahudilerin çapulla geçinmeleri, güçlü ve savaşçı şekilde tanımlanmaları, diğer seyyahların Hayber Yahudileri ile ilgili verdiği bilgilere benzemektedir¹⁰¹.

⁹⁹ Bkz. Benjamin, s. 72.

* Dönüş yolunda Rubenî'nin gemisi batma tehlikesi geçirmiş ve Engizisyon tarafından hapse atılmış, ancak İmparator V. Charles tarafından kurtarılmıştı. Fakat Yahudiliğe sonradan giren talebesi Şlomo Molho ise Mantua'da yakılmıştı (1532). Ancak bir süre sonra Rubenî İspanya'da tekrar hapse atılmış, 1537 veya 1538 yılında hapistec (Badajoz'da) ölmüştür. Bkz. Shmuel Ettinger, "Reuveni, David", *Ejd*, XIV, 114-116; Adler, *Jewish Travellers*, s. XXII.

¹⁰⁰ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 189.

¹⁰¹ Bir sonraki asrın (XVII. asr) ortalarında Arabistan'ı gezen Fransız seyyah Le Blanc Sina Dağı'ndan Mekke'ye giderken güzergâhında sakinlerinin tamamı Yahudi olan bir köyden bahseder: "...Sina Dağı'ndan ayrıldıktan hemen sonra bir tepe üzerinde kurulmuş olan Cezura (ג'זורה) köyüne ulaşılır. Köyün neredeyse tamamı Yahudilerle meskundur. Yahudiler yarı çıplak dolaşırlar. Avret mahallerini dışında çok fazla bir yerlerini kapatmazlar. Bunlar yaratılış itibarıyla kötü tabiatlı aynı zamanda çok kaba insanlardır." Bkz. Yosef Braslavski, עבר ושרידים, לקר ארצנו עבר ושרידים *Le-Heher Artsenu, Avar uSridim* [Filistin Üzerine Araştırmalar, Geçmiş ve Bakıye], Hotsaot ha-Kibust ha-Meuhad: Tel Aviv 1954, s. 48. Le Blanc'ın bahsettiği köyün coğrafi konumunu tespit edemediğini belirten Ben Tsivi, anlatımın kendi zamanında (1950'lerden önce) Edom vadisinde yaşayan Bedül bedevlerine çok uyduğunu kaydeder. Bkz. Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 189-190.

Bir sonraki asrın başlarında (1703) Hıristiyan seyyah Bartema, Hayber'de bazı Yahudilerin yaşadığını haber verir¹⁰². Aynı asırda Hayber Yahudileri ile ilgili Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr'un (1761-1767) da bir anlatımına sahibiz. Arabistan'ı gezisi sırasında Hayber'de Benî Mezîd, Benî Şahan ve Benî Aneze kabilelerinin yaşadığını belirten Niebuhr, şunları kaydeder: "...Arabistan'ın ücra köşelerinde Müslümanların hakimiyetinde sadece diğer coğrafi bölgelerden tecrit edilmiş Yahudiler değil, Hayber'e komşu Hicaz tepelerinde her biri kendi reisinin idaresinde olan Arap kabileleri de yaşamaktadır... Hayberdekiler hariç, diğerleri hakkında da çok fazla malumatım yoktur...Anlatıldığına göre Hayber'deki Yahudiler de aynen Arap kabileleri gibi kendi idarecilerinin hakimiyetinde varlıklarını sürdürmektedirler. Bunların bir kısmı daha önce Müslümanlar tarafından sürülmüşler. Arabistan'ın kuzeyindeki bütün bölgelerde "Hayberli" kelimesinden daha ağır bir hakaret ifadesi yoktur. Deve kervancılığı, Hayberlilerin elindedir...Hayber Yahudileri, Arap askerî güçlerine de çok az destek vermektedirler. Hayber Yahudilerinin Arap yarımadasındaki diğer Yahudi cemaatleriyle de çok fazla irtibatları yoktur. En azından Halep ve Dimaşk Yahudilerinin Hayber'deki dindaşlarıyla irtibatlarının olmadığını biliyorum. Dimaşk ve Halep Yahudileri onların kanun-kural tanımayan Yahudiler veya Karailer olduğunu düşündükleri için onlardan uzak durmayı yeğledikleri belirtilir."¹⁰³

1822 yılında Misyoner Joseph Wolf, Kudüs'te R. Moşe Sakut ve bazı Karailerle yaptığı görüşmede Hayber Yahudileri ve Yahudilikleri hakkında sormuştur. Sakut, Hayberliler hakkında şunları söylemiştir: "...Allah korusun! Onlar Kudüs'e hiç gelmemişlerdir, inşaallah da gelmezler. Yeşu, İsrailoğulları'nı Filistin'e (Erets Yisrael) getirdiğinde onlar çölde kalmayı tercih etmişlerdir. O zamandan beri de orada, Tevrat bilgisinden mahrum bir biçimde yaşamaktadırlar. İnsanlık düşmanı olan Hayber Yahudileri, haydut misali çölde yaşamaktadırlar ve kendilerini Musaoğulları (Bene Moşe) olarak isimlendirmektedirler."¹⁰⁴ Adler bu anlatımı gerçek dışı bulur¹⁰⁵; ancak anlatımda dikkate alınması gereken bir nokta vardır. O da, Braslavski'nin Wolf'tan naklettiği bölümde yer alan bir bilgidir ki, bu nakilde, orada (Hayber'de) yaşayan Yahudilerin (Hz.) Muhammed'i zehirleyen kadının¹⁰⁶ o bölgede yattığı

¹⁰² Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, London 1855 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995 (*The Islamic World in Foreign Travel Accounts*: 62)], II, 118, dipnot.

¹⁰³ Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, Copenhagen 1772, s. 25'ten naklen Braslavski, *Le-Heker Artsenu*, s. 49; Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 190.

¹⁰⁴ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 190.

¹⁰⁵ Benjamin, s. 142, 145. dipnot (Adler'in notu).

¹⁰⁶ Hz. Peygamber Sellâm b. Mişkem'in hanımı Zeyneb bint-i Hâris tarafından zehirlenmek istenmiş, ancak Peygamberimiz'in durumu erken fark etmesi üzerine başarılı olamamıştı.

şeklinde bir geleneğe sahip oldukları belirtilmiştir. Aynı nakilde bunların nüfusunun altmış bin civarında olduğu; Arapça ve İbrânce konuştuğu ve bunların Rehabîlerden oldukları da zikredilmiştir.¹⁰⁷

Tudelalı Benjamin'den sonra İslam dünyası Yahudileri hakkında en detaylı bilgi veren seyyahlardan olan Vilnalı (Litvanya) din adamı David D'Bet Hilel (ö. 1846), seyahatının Dimaşk'la ilgili bölümünde Hayber Yahudilerinden de bahsetmiştir. 1815 yılında Litvanya'dan Safed'e (Filistin) gelen D'Bet Hilel, 1824 yılında çıktığı seyahatinde Filistin, Suriye, Kuzey Irak ve İran içlerine kadar gitmiş; dönüşünde bir yıl Bağdat'ta ikâmet ettikten sonra Hindistan'a geçmiştir.¹⁰⁸ Yahudi seyyah Dimaşk'tan kalkan kervanların Medine, Mekke ve Yemen'e gitmek için çölü geçmek zorunda olduklarını; çölde ise İsrail soyundan Dan kabilesinin yaşadığını belirtir. Reislerinin Derâ'a (?) adlı kasabada oturduğunu haber verir. Dan kabilesinin çölden hac ya da ticarî maksatla geçen Araplardan belli bir vergi de aldıklarını kaydeden seyyahın ifadesine göre Araplar, bu İsrail kabilesini "Hayber Yahudileri" olarak isimlendirmektedir. Bu Yahudiler zaman zaman Kahire ve İskenderiye'ye giderek oradaki dindaşlarının örf-adet ve yaşantılarını gözlemlemektedirler.¹⁰⁹ D'Bet Hilel, Hayber Yahudilerinin Dan kabilesinin soyundan geldiklerini ve Hayber'e de Buhtunnasr'ın Mabed'i yıkmasından yüz elli yıl önce yerleştiklerini kaydeder. D'Bet Hilel burada Dan kabilesine mensup Eldad'ın rivayetine atıfta bulunur.¹¹⁰ Yine o, seyahatnamesinde 1830 yılında Bombay'da Ya'kov Taylor isimli bir Yahudi tüccarla arasında geçen konuşmadan bahseder. O konuşmada Ya'kov Taylor, D'Bet Hilel'e 1828 yılında Havran'daki ticaret fuarına giden Afrikalı bir dindaşının, Dan kabilesinden (muhtemelen tüccar) bir Yahudi ile karşılaşmasından bahsetmiştir. İfadesine göre arkadaşı sabah (*şahrît*) ibadetini yaptığı sırada bir bedevî yaklaşmış ve tefilinini¹¹¹ öpmüş; ona kendisinin Dan kabilesinden

Ancak aynı zehirden dolayı sahâbeden Bişr b. Berâ vefât etmişti. Bkz. Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 66 (Hadis no: 10019); *a.g.e.*, XI, 28 (Hadis no: 19814); İbn Sa'd, I, 445; Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 256-257; Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 268.

¹⁰⁷ Braslavski, *Le-Heber Artsenu*, s. 49.

¹⁰⁸ Bkz. David D'Beth Hillel, *Unknown Jews in Unknown Lands*, edited with an Introduction and Notes by Walter J. Fischel, New York 1973, Neşreden giriş, s. 12-13.

¹⁰⁹ D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 67.

¹¹⁰ D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 67-68. Eldad'ın Dan kabilesi hakkındaki anlatımı için bkz. "Eldad the Dani", s. 9 vd.

¹¹¹ Yahudilerin günlük ibadetlerde takmaları zorunlu olan dua kayışı tefilin, parşömen üzerine Tevrat'tan bölümlerin yazıldığı, şeritlerle birbirine bağlı siyah deriden mamul iki küçük kutudan oluşur. Tevrat'taki emre binaen bunlardan biri sol pazuya, diğeri ise başa bağlanır. Tefilin takmak Tevrat'ın bir emridir (Tesniye, 6/8). Tefilinde Tevrat'tan dört ayrı

(Hayberli) bir Yahudi olduğunu söyleyerek kendisiyle kabilesinin yaşadığı yere gelmesini rica etmiş ve kendisini misafir etmekten de çok memnun olacaklarını belirtmiş. Tüccar ona nerede oturduklarını sorunca yürüme yoluyla on, hızlı bir deve ile üç günlük bir mesafede oturduklarını söylemiş...Yahudi tüccar, bu Hayberli Yahudiye kendisiyle Safed'e gelmesini, eşini ve çocuklarını aldıktan sonra beraber dönebileceklerinden bahsetmiş; ancak bedevî Yahudi (Tanrı tarafından) tespit edilen zaman gelinceye kadar Ürdün'ü geçemeyeceklerini söyleyerek reddetmiş ve ayrılmışlar¹¹². D'Bet Hilel bütün bu konuşmaların İbrâñice gerçekleştiğini nakleder¹¹³.

1833'lerde Mısır ve civarını gezen Fransız seyyah Baron Bois le Comte, Arabistan hakkında şifahî bilgiye dayanan anlatımında Arabistan halkının Vehhâbî; bazı kabilelerin de Şîî olduğunu belirttikten sonra, Hayber Yahudileri hakkında duyduklarını da şu sözlerle anlatır: "...Hayber Yahudileri Rehabîlerdenmiş. Diğer bedevîler gibi, ataerkil ve göçebe bir vaziyette çölde dolaşır; çapul ve yağmacılık yaparlarmış."¹¹⁴

1852'lerde Arabistan'ı dolaşan Richard Burton ise, Hz. Peygamber'in çağdaşı Medine, Hayber, Fedek ve Vâdi'l-kurâ Yahudilerinin kökeni ve bölgeye yerleşmeleri hakkında detaylı bilgi vermekte; ancak kendi zamanında Hayber veya bahsettiği diğer yerlerde Yahudilerin yaşayıp yaşamadığına hiç değinmemektedir¹¹⁵.

bölüm (Çıkış, 13/1-10; 13/11-16; Tesniye, 6/4-9; 11/13-21) yazılıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Abraham Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, Ktav Publishing House: New York 1980, s. 78-82.

¹¹² D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 68.

¹¹³ D'Beth Hillel, *Unknown Jews*, s. 68.

¹¹⁴ Ben T'sivi, *Nidhey Yisrael*, s. 191.

¹¹⁵ Verdiği rivayetlerden İslam kaynaklarını da okuduğu anlaşılan Burton'un bahsi geçen Yahudilerle ilgili anlatımı için bkz. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, London 1855 [ed. Fuat Sczgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995 (*The Islamic World in Foreign Travel Accounts* 62)], II, 115-120. Aynı dönemde (1850'ler) Alman Yahudisi R.Yosef Schwarz Kızıldeniz kenarında, Medine'ye yakın Yenbû limanında, hayvancılık yanında demir işleri ve ticaret yapan bir Yahudi cemaatinin yaşadığını ve bunların Arap kabileleriyle ticaret dışında irtibat kurmadıklarını yazar. Bu Yahudilerin etrafta "Şabat Arapları" (*Aravey Şabat/Sebt gününe riayet eden Araplar*) olarak tanındıklarını ve Arapça yanında İbrâñice de konuştuklarını kaydeder. Bkz. Joseph Schwarz, *Das Heilige Land*, Frankfurt am Main 1852'den naklen Braslavski, *Le-Heker Artsenu*, s. 49.

XIX. asrın ikinci yarısında (1862) Arabistan'a yolculuk yapan Yahudi Ya'kov Safir (1822-1885)¹¹⁶, Cidde limanında Hayber ve Yahudileri ile ilgili yaptığı araştırmada kendisine anlatılanları *Even Safir* (אבן ספיר) isimli günlüğüne almıştır. Söz konusu günlükte Hayber ve Yahudileri ile ilgili olarak şunlar kaydedilmiştir: "...Hayber hurma, üzüm ve diğer meyve bahçeleriyle çevrili yeşillik bir beldedir. Buradaki bahçelerin bir kısmı (şehre yakın) tepede mukim kimselere diğer yarısı ise Fırat Nehri kıyısında yaşayan kimselere aittir. Bu bahçelerde Nübeli siyahî işçiler çalışmaktadır. "Hayber Yahudisi" ifadesi buradaki Müslüman Araplar tarafından biraz aşağılama ve yergi amaçlı kullanılmaktadır. Onların kendi aralarındaki kavga ya da münakaşalarında birbirine hakaret için "Hayber Yahudisi kılıklı" (Hayber Yahudisi kadar kötü) ifadesini çok sık kullandığını görürsünüz. Bunun sebebi de, Hayber Yahudilerinin, Peygamberlerine (Hz. Muhammed) düşmanlık beslemelerindedir. Hayber Yahudileri oldukça kahraman, savaşçı ve güçlü insanlardı. (Hz.) Muhammed'in müslüman olun çağrısını reddetmişler; o da onların kökünü kazımuş...Hayber şimdilerde tenha bir yer."¹¹⁷ Ya'kov Safir, kitabının bir başka yerinde de Hitli bir Karaî'nin kendisine Hayber Yahudisi (olduğunu söyleyen) yetmiş kadar ailenin Aneze Arapları olarak bilinen bir kabile ile yaşadığını, bunların Rabbanî geleneğe bağlı olduklarını ve Fırat kenarındaki yaşayan Hitli Yahudi kabilelerini sık sık ziyaret ettiklerini haber verdiğini nakleder.¹¹⁸ Hayber'de Aneze varlığından İslam kaynakları da bahsetmektedir. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre anayurdu Yemâme olan ve câhiliye devrinde Süayr (veya Saîr)¹¹⁹ putuna tapan Aneze kabilesi, İslâmiyet'ten sonra (bir rivayete göre de önce) otlak bulmak için Fırat kıyılarına göç etmişlerdi. Bazıları Kûfe çevresinde yerleşirken bir kısmı da IX. asırda Musul tarafına gitmişti. XII. asırda Aynü't-Temr veya Tüveyk'ten ayrılan Aneze kabilesi mensubu bir grup da Hayber'e yerleşmişti¹²⁰. Aneze kabilesi Hayber'deki varlığını günümüzde de devam ettirmektedir.¹²¹

¹¹⁶ Vilnalı (Litvanya) bir Yahudi olan Ya'kov Safir, 1836'da Kudüs'e yerleşmiştir. 1857 yılında çıktığı yolculuğunda Yemen, Scylan, Hindistan, Java, Avustralya ve Yeni Zelanda'yı gezmiş; 1863 yılında Kudüs'e dönmüş ve *Even Safir* adı verilen seyahatnamesini kaleme almıştır. Seyahatname, XIX. asırda bahsi geçen yerlerdeki Yahudi cemaatleri, özellikle de Yemen Yahudilerinin dinî ve sosyo-kültürel tarihleri açısından çok önemli kabul edilmektedir. Bkz. Jehiel Nahshon, "Saphir, Jacob", *Efd*, XIV, 852-854.

¹¹⁷ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192.

¹¹⁸ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192.

¹¹⁹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm: Pullar Kitabı*, trc. ve nşr. Beyza Düşüngen, Ankara 1969, 43. Saîr'le ilgili not için bkz. *a.g.e.*, s. 82, 301. dipnot.

¹²⁰ Firoz Ahmad, "Anaza", *Encyclopedia of the World Muslims*, cds. N.K. Singh-A.M. Khan, Delhi 2002, I, 51; Abdülkerim Özyayın, "Aneze", *DİA*, III, 196.

¹²¹ Bkz. Hammüd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlü'l-Hicâz*, s. 201.

Ya'kov Safır, San'a'da bulunduğu sırada da Dan kabilesine mensup olduğunu söyleyen bir Yahudi aile ile tanışmış, aile ona aslen Hayberli olduklarını, kabile üyelerinin hâlâ Arap çölünün içlerinde yaşadığını haber vermiştir.¹²² Yine Safır Yemen'de İsmailî Arap ve bedevilerle barış içerisinde yaşayan Yahudilerin bulunduğunu; bunların dinleri hariç, her şeyleriyle bir Arap gibi olduğunu ve dinî gereklere de dikkat ettiklerini haber verir. Haklarında hiçbir araştırmanın yapılmadığı bu Yahudilere "Hayberliler" denildiğini ve bu ifadenin biraz da aşağılayıcı bir mahiyette kullanıldığını söyler.¹²³ Safır'ın ifadelerinden Hayber Yahudilerinden bazılarının, sonraki dönemlerde Yemen'e de gittikleri anlaşılmaktadır.

XIX. asırda Arabistan'ı gezen Hıristiyan seyyahlar Hayber'de Yahudi varlığına işaret etmemektedirler. Ya'kov Safır'den beş yıl sonra Şubat 1864'te Hayber'i ziyaret eden İtalyan seyyah Carlo Guermani, Hayber sakinlerinin Sudanlılar'ı andıran siyahî insanlar olduğunu; nüfusları yaklaşık 2.500 kişi olan bu insanların yedi ayrı mahallede yaşadığını; Hayber'in de Teymâ gibi etrafının hurma ağaçlarıyla çevrili bir mezra olduğunu kaydeder. Guermani'nin ziyareti esnasında vadiye hakim bir tepede bulunan ve ilk fethi sırasında Hz. Peygamber tarafından alınan Merhab(a) Kasrı, Yahudi Kasrı (*Kasru'l-Yahûd*) olarak isimlendirilmekteydi ve hâlâ da ayakta idi.* Guermani Hayber halkı ile ilgili olarak da şu bilgileri verir: "...Hayber halkı *Veled Süleyman'a satılan Habeşistan ve Mûr (Morisko/Moor)*¹²⁴ kölelerin neslindedir. Köleler efendileri ile beraber kalmışlar; ancak birkaç asır önce burada bir çiçek (hastalığı) salgını yaşanmış. Halk bu hastalığın Hayber'in suyundan kaynaklandığını belirtir...*Veled Süleyman Hayber'i mutat olduğu üzere ziyaret eder; ancak Hayber'in suyunun özellikle beyaz tenli insanlara zararlı olduğu inancından dolayı şehre girmez. Beyaz insanlara ait arazilerin ekim-dikim işleriyle bu siyahî işçiler uğraşır ve bunlar Tallâl b. Reşîd'e 9.320 Frank ya da 2.000 thaler*¹²⁵ kira

¹²² Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192. Yemenli Yahudi tarihçi Hıayim Habşûş (ö. 1899) Necrân Yahudilerinden, Yahudi kabileleri Dan ve Ruben hakkında çok değişik hikayeler dinlediğini ve kendilerinin de o kabilenin torunlarından olduğu iddiasında bulduklarını nakleder. Bkz. Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 192.

¹²³ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 193.

* Bu kasır günümüzde de ayaktaadır. Bkz. Makalenin sonundaki resimler.

¹²⁴ İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra yerli halktan İslam'a giren kimseler. İspanya'nın Müslümanların elinden çıkmasından sonra (1492) bu kimselerden Müslümanlığa bağlı olanlar "Mudaccenin" (Mudejares); zorla Hıristiyanlaştırılanlar ise "Morisko" olarak isimlendirilmişlerdi. Bkz. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1995, III, 862; Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, Ankara 1990, s. 349.

¹²⁵ XVI. asırda Almanya'nın Joachimsthal kasabasında darbedilen bir para birimidir. 1873 yılında Alman markının kabulüne kadar tedavülde kalmıştır. "Dolar"ın (dollar) bu kelimedenden

öderler. Yükümlü oldukları başka bir vergi de yoktur. Hayber'de yaşayan kabilelerin reisi ise Habeş kökenli Hâmid b. Şamamî'dir. Bunların hepsi de Müslümandır."¹²⁶ Guermani, Hayber'de herhangi bir Yahudi varlığından bahsetmez; ancak bahsettiği siyahfler Hayber'de varlığını bu gün de devam ettirmektedir.¹²⁷

XIX. asırda Arabistan'ı gezen bir diğer Hıristiyan seyyah Charles M. Doughty ise, Hayber Yahudileri ile ilgili o dönemde ağızdan ağıza dolaşan rivayetlere pek değer vermez. Ancak Doughty'nin gözlemleri, o dönem Hayberi ile ilgili en iyi anlatım olması yönüyle kıymet taşımaktadır. İfade-sine göre halk, Ma'an halkının Yahudi kökenli olduğunu kabul etmektedir.¹²⁸ Doughty, Teymâ şeyhi Ali es-Süveysî'nin Yahudi kökenine işaret eden "el-Yahudi" nisbesi ile çağrıldığını belirtir.¹²⁹ Hayber'deki kale, onun ziyareti esnasında da "Yahudi Kasrı" (ya da Kalesi) olarak isimlendirilmek-teydi.¹³⁰ Doughty'nin ziyareti sırasında Hayber'in banliyösünde şen-şakraklığı ile tanınan Fehyat ya da Hetîm (veya Hüteym) adlı bedevî Arap kabilesi oturmaktaydı. Hetîm kabilesi günümüzde de Hayber'in sakinlerin-dendir.¹³¹ Doughty bunları Hayber reisi Merhab'la irtibatlandırır ve bunla-rın Hayber'in en eski sakinleri, atalarının ise Hayber Yahudileri olduğunu nakleder.¹³² Doughty, Hayber'de mukim Veled Ali kabilesine mensup bazı ailelerin Hayber Yahudilerinin soyundan geldiklerini söyler.¹³³

Doughty, seyahatnamesinin bir başka yerinde de Bağdat'ta asaletiyle ün-lü bazı Yahudi aileler ile Hindistan'da ticaret yapan bir tüccarın kendisine, kendilerinin Hayber Yahudilerinden olduklarını söylediğini nakleder.¹³⁴ Hıristiyan seyyah, o dönemde Yahudilerin, Hayberli dindaşları ile ilgili efsanevî pek çok bilgiye sahip olduklarını belirterek onların, Hayberlileri İsrailoğulları'nın Rehab soyundan geldiklerine inandığını söyler.¹³⁵ Doughty Hayber'i de detaylarıyla anlatır.¹³⁶

türetildiği kabul edilmektedir. Bkz. <http://www.infoplease.com/cc6/world/A0825791.html>; <http://www.britannica.com/eb/article-9030828/dollar> (25.Mart.2007).

¹²⁶ Ben Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 193.

¹²⁷ Bkz. Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, s. 201.

¹²⁸ Charles Montagu Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, London 1923, I, 34.

¹²⁹ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 285.

¹³⁰ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 13.

¹³¹ Bkz. Hammûd b. Dâvî el-Kesâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, s. 201.

¹³² Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 318.

¹³³ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 389-390.

¹³⁴ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 127.

¹³⁵ Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 127.

¹³⁶ Bkz. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 77 vd.

Ben-Tsivi kesin olmasa da genelde Arabistan, özelde ise Hayber'deki Yahudi varlığının XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Vehhâbî hareketi ile beraber yavaş yavaş son bulduğu kanaatindedir¹³⁷.

4. Sürgün Sonrası İslâm Dünyasının Değişik Yerlerinde Hayber Yahudileri

Hız. Ömer Hayber Yahudilerini Erîha ve Teymâ'ya sürmüştü¹³⁸. Hayberlilerin buraya sürülmelerinin sebebi, eskiden beri bu iki şehirde de Yahudi cemaatlerinin yaşaması olmalıdır. Hayber Yahudilerin Erîha ve Teymâ'ya sürgünlerinden sonraki hayatlarına dair bilgiler yok denince kadar azdır.

Yerleşim birimi olarak tarihi çok eski dönemlere dayanan Erîha, Hz. Musa'dan sonra yapılan toprak dağıtımında Bünyamin kabilesine verilmişti¹³⁹. Daha sonraki dönemlerde İlyâs ve Elyesa' (Eliyahü ve Elişa) peygamberlerin burada yaşadığı dışında¹⁴⁰ Erîha ile ilgili başka bilgi yoktur. Bâbilliler'in Filistin'e saldırısından sonra tahrip olan şehir, sürgün sonrasında tekrar inşa edilmiş ve 345 Yahudi (aile) iskân edilmişti¹⁴¹. Erîha Helen döneminden itibaren yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Roma'ya karşı yapılan birinci Yahudi savaşında (66-70) tahrip edilen şehir, sonraki dönemlerde Roma'nın askerî bir üssü olarak kullanılmıştı¹⁴².

Yahudi kaynaklarda Hz. Peygamber zamanında Medine'den sürülen Nadîroğulları'nın bir kısmının Erîha'ya yerleştiği şeklinde bir bilgi yer almaktadır¹⁴³. İlk halifeler döneminde burası Filistin ordugâhına (Cüdü Filistin) bağlıydı¹⁴⁴. Emevîler döneminde 724 yılında Halife Hişâm tarafından bir yazlık yaptırılan Erîha'nın¹⁴⁵ İslâmî dönemdeki en önemli geçim

¹³⁷ Bkz. Ben-Tsivi, *Nidhey Yisrael*, s. 196-197. Bunların bir kısmının başka yerlere göç ettiği, bir kısmının da Doughty'nin bahsettiği gibi, İslâm'a girdiği tahmin edilebilir. Ben-Tsivi 1929 ve 1930 yıllarında değişik Araplardan Hayber ve Hayber Yahudileri ile ilgili sorular sormuş ve anlatılanları da kaydetmiştir. Ben-Tsivi'nin kayıtları için bkz. *a.g.e.*, s. 197-202.

¹³⁸ Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 55 (Hadis no: 9989).

¹³⁹ Yeşu, 18/21.

¹⁴⁰ II. Krallar, 2/4, 18.

¹⁴¹ Nehemya, 7/36.

¹⁴² Nachman Avigad, "Jericho", *EJd*, IX, 1367-1368. Savaşla ilgili olarak bkz. Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruslayim 1981, s. 74-75.

¹⁴³ "Jericho", *EJd*, IX, 1369.

¹⁴⁴ Gil, (634-1099) *ארץ-ישראל בתקופת המוסלמים הראשונה* - *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona* [İslâmî Dönemde Filistin], Yeruslayim 1983, I, 91-92.

¹⁴⁵ Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, I, 88.

kaynağı, kumaş boyası yapılan çivit ve hurma yetiştiriciliği idi¹⁴⁶. Şehirde masoretik çalışmaların da yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Gil, burada istinsah edilen “Sefer Yeriho” (ספר יריחו) isimli bir Tevrat nüshasından bahseder¹⁴⁸. Erîha ile ilgili Geniza dokümanlarına da nerdeyse hiç bilgi yansımamıştır. 1042-1043 tarihli bir Geniza dokümanında Fustat’ta Filistinliler cemaatine vakfedilen bir evde Erîhali bir Yahudinin (אלריחאני/el-Rihanî) ikamet ettiği kaydedilmiştir¹⁴⁹. Erîha 1099 yılında Haçlılar tarafından işgal edilmiş ve bu işgal Salahaddîn Eyyûbî’nin istirdadına kadar (1187) devam etmiştir¹⁵⁰.

Hayber Yahudilerinin gittiği bir diğer şehir Teymâ da Yahudilerin Arabistan’da yerleştikleri ilk yerleşim birimlerinden biriydi. Kalkaşendî’de yer alan bir rivayette Yahudilerin, Arabistan’a düzenledikleri ilk seferlerden birisinin Teymâ üzerine olduğu belirtilmektedir. Rivayete göre Hz. Musa Hicaz Bölgesi’nde taşkınlık yapan Âmâlikalılar’a karşı bir ordu gönderir ve askerlerine muzaffer olmaları halinde düşmanın hepsini kılıçtan geçirmelerini emreder. Gönderdiği ordu muzaffer olur; Âmâlika Kralı dahil herkes öldürülür; ancak kralın oğlu çok küçük olduğu için merhamet edilir ve serbest bırakılır. Ordu Şam’a (Filistin) döndüğünde Hz. Musa vefât etmiştir. Savaştan dönenler İsrailoğulları’na durumu anlatırlar. Ancak İsrailoğulları onları, Âmâlikalılar’ın hepsini öldürmedikleri için emre karşı geldiklerini söyleyerek cemaate kabul etmezler. Bunun üzerine onlar da mağlup ettikleri Âmâlikalılar’ın topraklarına dönerek yaşamaya başlarlar¹⁵¹.

¹⁴⁶ Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü'l-Tekâsım fî Ma'rifetü'l-Ekâlîm*, nşr. M.J.de Goeje, E.J.Brill: Leiden 1906, s. 175; İbnü'l-Fakîh, *Kütübü'l-Büldân*, s. 515.

¹⁴⁷ Bugün Yahudilerce muteber Ahd-i Atîk metni, “masoretler” (masoretik metin tedvin eden kişiler) tarafından önceki metinlerden faydalanılarak İslâmî dönemde X. asra kadar yapılan çalışmalar neticesinde tespit edilmiş ve bu günkü şeklini almıştır. Ahd-i Atîk’le ilgili bu çalışmalar, “Kâtipler” adı verilen “Masoret” (Ba’aley masora) ya da “Soferim” tarafından yapılmıştır. Yahudi literatüründe bunların çalışmalarına “gelenek” anlamında “Masora” (מסורה) adı verilmiştir. Bkz. Samuel Poznanski, “ענינים שונים הניגעים לתקופת הגאונים”, [Inyanim Şonim ha-Noga'im li'Tkufat ha-Geonim] [Gaonluk Dönemine Dair Değişik Konular], *ha-Kedem* no.1-4 (1907), s. 134; Graetz, III, 111-112; Masoretlerin çalışma usulü hakkında bkz. Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, VI, 249 vd. Bugünkü Tevrat’ın tespit süreci için bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklara Göre Tevrat*, Ankara 1997, s. 86 vd.

¹⁴⁸ Gil, *Erets Yisrael*, I, 151.

¹⁴⁹ Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: Brill 1976, s. 194-195.

¹⁵⁰ “Jericho”, *Ejd*, IX, 1369.

¹⁵¹ Kalkaşendî, *Subhü'l-Aşâ*, IV, 294. Aynı rivayet, Teymâ bahsedilmeksizin Ebu'l-Ferec el-İsfahânî tarafından da nakledilmektedir. Bkz. *Kütüb'ül-Eğâni*, nşr. Semîr Câbir, Beyrut 1986, III, 110.

Rivayet doğru kabul edilirse, Yahudilerin Teymâ'daki kökenlerinin Hz. Musa dönemine kadar dayandığı söylenebilir. Müsteşrik A. Müller Kalde Kralı Nabonidus'un (M.Ö. 559-539) Teymâ şehrine düzenlediği bir seferde askerleri arasında Yahudilerin de bulunduğunu ve Teymâ'da kalıp zamanla Teymâ ile Yesrib arasındaki bazı yerleşim birimleri ile Vâdilkurâ gibi yerlere yayıldıklarını belirtir¹⁵². Müller'in bu izahı makul görünmektedir. Kitab-ı Mukaddes'teki "Tema" şeklindeki atıflar bir yana¹⁵³, Teymâ Yahudilerine Talmud'ta da atıfta bulunmaktadır. Talmud'ta (Zebahim, 32b) zikri geçen Rabbi Şimon'un Teymâlı olduğu belirtilir¹⁵⁴. Teymâ aynı zamanda sadaka-kiyle meşhur olmuş cahiliye dönemi şairi Samavel b. 'Âdiyâ'nın da memleketi idi¹⁵⁵. Teymâ Yahudilerinden bir Arap kabilesinin Yahudileşmesi bağlamında da bahsedilir. Bekrî'nin rivayetine göre, Belfî kabilesinin bir kolu olan Benî Hışne, cahiliye döneminde Teymâ'ya sığınmak istemiş, ama buradaki Yahudiler dini farklı olduğu için onları kabul etmek istememişler, bunun üzerine kabilenin tamamı Yahudi dinini benimsemişti¹⁵⁶.

Hız. Peygamber zamanında Teymâ Yahudileri Hayber Yahudilerinin mağlubiyetinden ve Vâdi'l-kurâ'nın teslimiyetinden sonra Hız. Peygamber'le anlaşmış; cizye ödemeleri şartıyla topraklarında bırakılmışlardı¹⁵⁷.

Teymâ Yahudilerinin sonraki dönemlerdeki durumuyla ilgili İslâm kaynaklarına yansıyan yegâne bilgi, Sümeyr adlı Teymâlı bir Yahudinin Abdümelik tarafından para basımında görevlendirilmesidir¹⁵⁸. Gümüşten bastırılan paralara ona nispetle *Sümeyrîye* adı verilmişti¹⁵⁹. Sonraki dönem-

¹⁵² A. Müller, *Der Islam*, I, 36'dan naklen, Torrey, s. 17-18; Cevâd Ali, VI, 513, 527. Ayrıca bkz. "Tayma", *Ejd*, XV, 874; Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII, 20. Teymâ şehrine Asur İmparator'u III. Tiglat-Pilasar (m.ö. 745-727) zamanında da bir sefer düzenlenmişti. Bkz. Hitti, I, 63; Günaltay, *Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 557.

¹⁵³ Bkz. İşaya, 21/14, Yeremya, 25/23.

¹⁵⁴ Joseph Horovitz, "Judæo-Arab Relations in pre-Islamic Times", *Islamic Culture* (1929), s. 172.

¹⁵⁵ Hemdâni, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, I, 131; Mes'ûdî, *et-Tenbüh ve'l-İsrâf*, s. 258.

¹⁵⁶ Horovitz, s. 177.

¹⁵⁷ Belâzurî, *Fütüh*, s. 48.

¹⁵⁸ Makrizî, *en-Nukûdü'l-Kadîmetü'l-İslâmiyye*, trc. İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul 1946, s. 36.

¹⁵⁹ Belâzurî, *Fütüh*, s. 656. İbnü'l-Esîr ise, kendisinden başkasının para bastırmasını yasaklamasına rağmen Yahudi Sümeyr'in idareden habersiz dirhem bastırıldığını öğrenen Haccâc'ın onu öldürmek üzere tutukladığını, ancak Sümeyr'in halkın alışverişlerinde birbirini kandırmasını önlemek için bir terazi hazırladığını, o zamana kadar terazisi olmayan ve bu sebeple paraları birbiriyle tartan halkın, terazinin hazırlanmasından sonra birbirini aldatma ihtimalinin ortadan kalktığını belirtir İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1965, IV, 417.

lerde Teymâ Yahudileri ile alakalı en erken bilgi ise, XII. asır Yahudi seyahatlarından Tudelalı Benjamin tarafından verilmiştir. Benjamin, Teymâ'nın o bölgede yaşayan Yahudilerin idare merkezi olduğunu belirtir.¹⁶⁰ Hayber Yahudileri de bu sırada muhtemelen buraya bağlı olmalıdır. Teymâ'daki Yahudi cemaatinin R. Hanan ha-Nasi tarafından idare edildiğini belirten seyyah şehir hakkında şu bilgileri verir:

"...Burası on altı günlük genişliği olan bir şehirdir. Şehrin kuzey tarafı dağlarla çevrilmiştir. (Bu civarda) Çok sayıda geniş ve muhkem şehirlere (yerleşim birimlerine) sahip olan Yahudiler yabancıların (gentiles) boyunduruğu altında değildir. Ganimet elde etmek için komşu ve müttefikleri olan Araplarla birlikte uzak memleketlere yağma seferlerine çıkarlar... Bu amaçla Şinar (Irak) ve Yemen topraklarına sefer düzenlerler. Burada yaşayan Yahudilerden bütün komşuları korkar. Yahudilerden çiftçilik ve hayvancılık yapan kimseler de vardır. Arazileri geniştir. Aralarında dindar, alim ve akıllı kimseler yaşamaktadır. Yahudiler sahip oldukları şeylerin onda birini akademiye çalışmalar yapan ilim adamlarına, Sion ve Kudüs'ün yaşlılarına ve fakirlerine, dünyadan el-etek çekmiş münzevi bir hayat yaşayan zâhidlere verirler."¹⁶¹

Sürülen Hayber Yahudilerine sonraki dönemlerde daha çok cizye vergisi ve müslüman idarecilerin gayr-ı Müslimlerle ilgili yaptığı düzenlemeler bağlamında değinilmektedir. Hayberliler veya Hayberli olduğunu iddia eden bazı Yahudiler, Hz. Peygamber döneminde kendilerinden cizye alınmadığını belirterek tarihî belge süsü verdikleri bazı düzmece belgelerle dönemin idarecilerinden kendilerini cizyeden muaf tutma talebinde bulunmuşlardır. Cizyeden muafiyet taleplerinin dile getirildiği rivayetlerden, onların İslam dünyasının değişik şehirlerine dağıldıklarını da anlıyoruz. İslâm hukukuna göre gayr-ı müslimlerin seyahat etme, taşınma ve istedikleri yerde ikâmetleri konusunda herhangi bir engel bulunmadığı için¹⁶² Hayber Yahudileri sonraki dönemlerde Erîha ve Teymâ'dan ayrılarak değişik şehirlere yerleşmişlerdir. Hem Yahudi hem de İslam kaynaklarından Hayber Yahudilerinin yerleştikleri bazı şehirleri tespit etmek mümkündür.

¹⁶⁰ Benjamin, s. 71.

¹⁶¹ Benjamin, s. 71. Benjamin'in burada bahsettiği zahitler *Siyon Ağaçları*'dır (Avele T'sion). Yine onun anlatımına göre bu kimseler mağaralarda veya yercaltındaki evlerde yaşar, sebt (şabat) ve bayram günleri hariç bütün seneyi oruçla geçirir, kendilerine, Yahudi kardeşlerine, Teymâlular'a rahmet ve merhamet etmesi için Büyük Bir'e (Rab) dua ederlerdi. Bkz. a.g.e., s. 71.

¹⁶² Bkz. Ebû Yûsuf, s. 127.

Kaynaklara geçen bilgilerden Hayberlilerden bazılarının Mısır'a yerleştiğini anlıyoruz. XI. asra ait bir Geniza dokümanında [British Museum. Or. 5544, Fol. 9] Mübarek b. Vehb isimli Taberiyeli bir Yahudinin, Fustat'ta mukim akrabası Halfe b. İbrahim'e yazdığı bir mektubunda yer verilmektedir. Dokümanda Halfe b. İbrahim'den, Tabip (ha-Rofe) İbnü'l-Hayberî* olarak bahsedilmektedir. Braslavski, söz konusu tabibin Fustat'ta mukim Hayberli bir Yahudi olduğunu belirtir¹⁶³. Dokümanda özetle Mübarek b. Vehb, tabip İbnü'l-Hayberî'yi Filistin'de ikamet etmeye davet eder. Eğer Filistin'e gelme niyeti varsa, Remle (ya da Kudüs) gibi yaşam şartlarının zor olduğu şehirlere değil, ekmeğin en ucuz olduğu Taberiye'yi tercih etmesini tavsiye eder¹⁶⁴.

XII. asra ait bir dokümanda da Yahîn isimli bir Yahudi şairin Mısır'ın el-Mahalle isimli Yahudilerle meskun semtinde otururken, kendisinden cizye ödemesi istendiği; ancak onun Hayber Yahudilerinden olduğunu belirterek bunu reddettiği belirtilmektedir¹⁶⁵.

Braslavski'nin neşrettiği Cambridge Üniversitesi'nde kayıtlı [T.S. 18.2, Fol.3] bir başka dokümanda, Askalân'da mukim Avraham bar Halfon ben Nahum tarafından (Fustat) bet din(in)de parnaslık yapan Eli ha-Kohen'e ait bir mektup yer almaktadır. Söz konusu mektupta Hayber Yahudilerine tesadüfen bir atuf yapılmaktadır. Braslavski'nin muhteva olarak bahsettiği mektubun sonunda Avraham bar Halfon, Eli'ye, Mervân b. Hasan'a selam söylemesini ve ona arkadaşı Salih b. Müslim'in getirdiği "Hayberlilerin mektubunun (*Kitâbü'l-Hayâbir*) henüz ulaştığını" haber vermesini rica eder¹⁶⁶.

* Hayberli, Hayberlinin oğlu.

¹⁶³ Aynı dokümanı bazı çalışmalarında kullanan Gil ve Goitein ise, bu görüşte değildir. Goitein, Braslavski'nin "אלכביר" (el-Hayber) şeklinde okuduğu kelimeyi "אלכביר" (el-Kebîr) şeklinde okumuştur. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 589, 8 dipnot. Yahudice-Arapça doküman, İbranicce tercümesiyle beraber Gil tarafından da neşredilmiştir. Bkz. *Erets Yisrael*, II, 450-452.

¹⁶⁴ Bkz. Braslavski, "יהודי כיבר בארץ-ישראל בסוף התקופה הערבית" [Yahudey Hayber be-Erets-Yisrael be-sof ha-Tkufa ha-'Aravit] [İslâmî Dönemin Sonunda Filistin'de Hayber Yahudileri], *Yediot ha-Hevra ha-'Ivrit le-Hakirat Erets-Yisrael ve 'Atikoteha (BJPES)*, 7 (1940), s. 79-80. Dokümanın Yahudice-Arapça metni ve İbrânicce tercümesi için bkz. s. 81-83. Dokümanda Taberiye'de ekmeğin 1 ritlünün 1 dirhem olduğu belirtilir. O dönemde Filistin bölgesinde 1 ritl 2.5 kg'a denk bir ağırlık birimi idi. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 36-37.

¹⁶⁵ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 386.

¹⁶⁶ Braslavski, "Yahudey Hayber be-Erets-Yisrael be-sof ha-Tkufa ha-'Aravit", s. 80-81.

Geniza dokümanlarında yer alan başka dokümanlardan Hayberlilerden bazısının da Taberiye'ye yerleştiğini öğreniyoruz. Şehirde mukim Hayberlilere 1030 tarihli bir dokümanda atf yapılmıştır. Dokümanın baş tarafı günümüze ulaşmamıştır. Ancak içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Sibâ b. Ferec isimli cemaat lideri, bölgeye yeni atanan Fâtımî valisinin vergilerini artırma talebine karşı Fâtımî sarayından olaya müdahale etmesini arz etmektedir. Cemaat lideri, Taberiye'de Yahudi cemaatinden malî durumuna göre bazılarının 5, bazılarının ise 10 dirhem ödediğini; Hayberli olduğunu iddia edenlerin (*Hayberiyye*) ise cizyeden muaf olduklarını söyleyerek vermediklerini belirtmektedir¹⁶⁷. Dokümanın baş ve son tarafı olmadığı için Fâtımî sarayının yeni valinin icraatına karşı tasarrufunu bilemiyoruz¹⁶⁸.

Filistin ve Mısır'daki Hayber Yahudilerine, Fâtımî halifesi Hâkim'in gayr-ı Müslimlere yönelik bazı düzenlemeleri bağlamında da değinilmektedir. 395/1004 yılının Muharrem ayının on üçünde Fâtımî halifesi idaresindeki gayr-ı Müslimlerin siyah giymeleri ve siyah sarık sarmaları konusunda bir emir çıkarmıştı. Ancak halifenin Hayber Yahudilerini bu uygulamadan muaf tuttuğu belirtilir¹⁶⁹. Aynı halife 403/1012-1013 yılında da benzer bir emir çıkarmış, Yahudi ve Hıristiyanların siyah taylasan ve sarık sarmalarını emrederek ata binmelerini yasaklamasına rağmen bundan Hayberlileri yine muaf tutmuştu¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Gil, "[638-1099] המסים בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099)" "ha-Masim be-Erets Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (634-1099)" [İlk İslâmî Dönemde (638-1099) Filistin'de Vergi], *Tsiyon* 45 (1980), s. 275. Dokümanın Arapça metni ve İbrâniceye tercümesi için bkz. 284-285. Doküman, Gil'in bir başka çalışmasında tekrar neşredilmiştir. Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, II, 453-454 (249. Doküman).

¹⁶⁸ Dokümandan anlaşıldığı kadarıyla Fâtımîler döneminde Taberiye Yahudileri cizyelerini "adam başı" değil de, "müşterek" olarak ödemekte idiler. Yahudilerden cizye vergisi bazı yerlerde devlet tarafından toplansa da çoğunlukla bu işle cemaat temsilcileri görevlendirilirdi. Filistin bölgesinde müşterek cizye konan Kudüs ve Taberiye gibi yerlerde vergiler genelde cemaat liderleri tarafından toplanırdı. Ancak bunun dışında şahıs başı takdir edilen cizyeleri ise her Yahudi bizzat şehir kadısına öderdi. Bkz. Moshe Gil, "The Exilarchate", *The Jews of Medieval Islam, Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank, E.J.Brill: Leiden-New York-Köln 1995, s. 46.

¹⁶⁹ Yahya b. Said el-Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Trablus 1990, s. 256; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, nşr. İhsan Abbas, Dârü's-sikâfe: Beyrut 1968, V, 293: "وفي هذه السنة أمر النصارى واليهود إلا الخيابة بلبس العمامم السود" Halife Hâkim'in gayr-ı Müslimlerle ilgili düzenlemelerinin detayları için bkz. Makrizî, *el-Huatu'l-Makriziyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Huatu ve'l-Âsâr)*, Kahire [t.y.], II, 495; İbn Tağriberdî, *en-Nüccümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır [t.y.], IV, 177-178.

¹⁷⁰ Yahya b. Said el-Antakî, s. 295.

Hayber Yahudilerine Abbasilerin başkenti Bağdat'ta da rastlanmaktadır. XI. asırda Hayber Yahudisi olduğunu ileri süren bir topluluk, ellerinde bulunan, Hz. Peygamber'in kendileri için Hz. Ali'ye yazdırdığı ve bir grup sahabînin de şahit olarak isimlerinin geçtiği bir belgeyi (*Kitâbü Resûlillâh*) göstererek cizyeden muafiyet talebinde bulunmuşlardı. Halife Kâim'in veziri reîsü'r-rüesâ Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen¹⁷¹, belgeyi Hatîb el-Bağdadî'ye (392-463/1001-1070) göndererek gerçek olup olmadığını sormuştu. Belgeyi inceleyen Hatîb el-Bağdadî şahit olarak gösterilen Muaviye'nin Mekke fethinde (Hayber fethinden sonra) Müslüman olduğunu, Sa'd b. Muâz'ın ise Kureyzaoğulları savaşında (Hayber'den iki sene önce) şehit olduğunu belirterek belgenin tamamen sahte/düzmece (*müzevver*) olduğunu rapor etmişti¹⁷².

Bağdat'taki Hayber Yahudileri ile bir bilgi de *Kitâbü'l-Havâdis* isimli yıllık tarzında yazılan bir eserde¹⁷³ yer almaktadır. 654/1205 yılı hadiseleri arasında o yıl Dicle'nin taşıdığı ve halkın çoğunun büyük zarar gördüğü kaydedilmiştir. Su taşkınyından korunmak için Yahudilerle Müslümanlar bir araya gelerek bentler yapmışlar; ancak bu bentlerden bazı insanların arazileri zarar görmüş ve Yahudilerle tartışmışlardı. Tartışma büyüyünce Yahudiler silahlarını çekip "Ey Hayberliler!" (Yâ Âl-i Hayber) diyerek dindaşlarını yardıma çağırmışlardı. Bunun üzerine olaya müdahale eden güvenlik güçleri Yahudilerden bazılarını gözaltına almış, bazılarını ise dayak atarak cezalandırmışlardı. Güvenlik güçlerinin daha sonra Yahudileri "...Silah çekip Hayberlileri yardıma çağırmanın cezası" budur diyerek bir daha yapmalarını konusunda uyardıkları belirtilir¹⁷⁴.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hayberlilerin cizyeden muafiyet talebi Mısır, Filistin ve Bağdat'la sınırlı değildi. Cizyeden muaf olduklarına dair ellerinde bir belge olduğu iddiası Dimaşk'ta yaşayan Hayberliler tarafından da dile getirilmiştir. Hz. Ali, Sa'd b. Muâz ve bazı sahabenin şahit

¹⁷¹ 397/1006 yılında doğan Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen, "Reîsü'r-rüesâ" olarak anılırdı. Abbasî sarayında uzun müddet kâtiplik yaptıktan sonra Halife Kâim zamanında vezirliğe getirilmişti. Bkz. Yâkût, *Mu'cemül-Udebâ*, Dâru'l-Me'mûn li'l-Türâs [t.y.], III, 18; Zchebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 216-217.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem*, Dâru Sâdir: Beyrut 1358, VIII, 265; Yâkût, *Mu'cemül-Udebâ*, III, 1819; Zchebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 280; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv-M. Mahmud et-Tannâhî, el-Cize 1992, IV, 35; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter, Wiesbaden 1962, I, 44-45.

¹⁷³ Eserde 626-700/1228-1301 tarihleri arasındaki olaylar anlatılmıştır.

¹⁷⁴ *Kitâbü'l-Havâdis: el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fî'l-Mietî's-Sâbia*, nşr. Beşşar Avvâd Ma'ru'f-İmâd Abdüsselam Raûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997, s. 334.

olarak kaydedildiği belgeyi gösteren bir grup Yahudi, kendilerinin cizyeden muaf tutulmasını talep etmişlerdi. Belge, İbn Teymiyye'ye (ö. 652/1254) gösterilmiş, İbn Teymiyye de belgenin sahteliğini on ayrı gerekçe ile ortaya koymuştu¹⁷⁵. Benzer şekilde 701/1301 yılında yine Dimaşk'ta Hayberli olduğunu iddia eden bazı Yahudilerin de Hz. Ali tarafından yazıldığı iddia ettikleri düzmece bir belge ile cizyeden muafiyet talebinde buldukları belirtilir¹⁷⁶.

Hayber, cizye ayetinin nazil olmasından önce fethedildiği (7/628) için Yahudilere cizye konmamıştı. İki yıl sonra inen (9/630) cizye ayeti ile belki cizye de konabilirdi; ancak Hz. Peygamber'in böyle bir takdirde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Belki de Hz. Peygamber yaptıkları hizmetleri karşılığı (toprakları yarıcılık usûlü ile ekme) kendilerine cizye takdir etmemişti. Hz. Peygamber'in bu uygulaması sonraki iki halefi (Hz. Ebû Bekir ve Ömer) tarafından da devam ettirilmiştir. Ancak Hz. Ömer'in hilafetinde yerlerinden çıkarılınca kendilerine yeni bir statü tanındığı; o güne kadar cizyeden muaf tutulan bu Yahudilerden cizye alınmaya başladığı anlaşılmaktadır. Değişik şehirlerde yaşayan Hayber Yahudilerinin ellerindeki düzmece belgeleri göstererek bu tür istekleri artmış olmalı ki, bunların cizye ile ilgili durumuna hukuk kitaplarında özellikle yer verilmiştir. Mâverdi ve İbn Kayyim'in eserlerinde Hayber Yahudilerinin (*Hayâbire*) cizyesi ile ilgili kesin hükmün şu olduğu belirtilmiştir: *Hayber Yahudileri de diğer (gayr-ı Müslim yahut Yahudi)ler(i) gibidirler. Diğerleri gibi onlar da cizye ile mükelleftir. Her iki müellif de bu konuda hukukçuların görüş birliğinde olduklarını belirtir*¹⁷⁷. Ancak uygulamada Abbasiler döneminde Hayberli olduklarını söyleyen Yahudilerden cizye alındığı, Fâtımîler tarafından ise cizyeden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Yukarıda Halife Hâkim'in Hayberlileri gayr-ı Müslimlerle ilgili bazı düzenlemelerden muaf tutması, Taberiye'de Hayberli Yahudilerin müşterek cizyeye iştirak etmemeleri bunu göstermektedir. Bu durum geç dönemlere ait bir Yahudi kroniğinde de dile getirilmiştir. Mısırlı Yahudi tarihçi Sambari (1640-1703) *Divrey Yosef* isimli kroniğinde Rehabilerin soyundan gelen ve Hz. Ömer zamanında sürülen Hayberlilerin cizyeden muaf tutulduğunu ve bunun Müslüman hukukçular tarafından da bu şekilde değerlendirildiğini belirtir¹⁷⁸.

¹⁷⁵ İbn Kayyim, *Zâdül-Mead*, nşr. Şuayb Arnavud-Abdülkadir Arnavud, Beyrut 1981, III, 152-153.

¹⁷⁶ Bkz. İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 53.

¹⁷⁷ Bkz. Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1985, s. 183; İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 51-54.

¹⁷⁸ Sambari, *Divrey Yosef*, s. 97.

5. Hayber Yahudileriyle Yapıldığı İddia Edilen Anlaşma Metni

İbn Kesîr, Hayberli Yahudilerin 300/912'lü yıllardan itibaren ellerindeki düzmece bir belgeyi göstererek Hz. Peygamber'in kendilerini cizyeden ebedî olarak muaf tuttuğunu iddia etmeye başladıklarını; hatta bazı ulemanın bu belgeyi gerçek zannettiğini belirtir¹⁷⁹. Aynı müellif Şafîi ulemasından Ebû Ali Hayrûn'un belgenin tamamen düzmece olduğunu ortaya koyduğunu; İbnü'l-Müslime'nin (425/1033) de¹⁸⁰ belgenin sahteliğine dair müstakil bir risale yazdığını kaydeder¹⁸¹.

İslâm kaynaklarında Yahudilerin düzmece bazı belgelere sahip oldukları belirtilmekte ise de bu belgelerin metinleri verilmemektedir. Ancak Hz. Peygamber'in Yahudileri cizye ve bazı yükümlülüklerden muaf tuttuğuna dair bir belge Geniza dokümanları vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Cambridge Üniversitesi'ndeki Geniza tasnifinde [T.S. 8 Ka. I] kayıtlı Yahudice-Arapça bu belge, ilk kez Hirschfeld tarafından bir süreli yayında neşredilmiştir. Belge 3 kısımdan oluşmaktadır:

I. Hayber'e sürülen Benî Nadîr Yahudilerinin reisi Huyey (belgede Hunay) b. Ahtab'ın torunlarından olan, ancak ihtida ettiğini söyleyen bir Yahudinin, dedeleri Hayber Yahudilerine Peygamberimizin emriyle Hz. Ali tarafından bir anlaşma metni yazıldığı belirtilmiştir (hutbe).

II. Maknâ ve Hayber Yahudilerine yazılan ve Hanînâ'ya tevdi edilen; Yahudilere tanınan hakların yer aldığı asıl kısım.

III. Hz. Peygamber'in şeceresi.

Girişte (I. kısım) Huyey b. Ahtab'ın torunlarından, ihtida ettiğini söyleyen bir Yahudi, önce kendinin Yahudilerden berî (uzak) olduğunu belirttikten sonra, Müslümanlara Hz. Peygamber'in Hayberlilere yazdığı sözde anlaşmayı hatırlatmakta ve Müslüman bir dindaşları olarak anlaşmada taahhüt edilen hususlara uyulmasını tavsiye etmektedir. Bu kısımda Huyey b. Ahtab'ın isminin Hunay şeklinde yanlış verilmesinden başka, büyük bir tarihî bilgi hatası da yapılmıştır. O da Peygamberimiz'in eşi Hz. Safiye'nin, Huyey b. Ahtab'ın annesi olarak verilmesidir. Oysa Hz. Safiye, Huyey b. Ahtab'ın annesi değil, kızıdır¹⁸².

¹⁷⁹ İbn Kesîr, IV, 219.

¹⁸⁰ Adı, Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed olan bu alim, döneminde Bağdat'ın en iyi hadisçilerinden biri olup 425/1033 yılında yetmiş yaşında iken vefât etmiştir. Bkz. Zehcî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 215.

¹⁸¹ İbn Kesîr, IV, 220.

¹⁸² Bkz. Vâkıdî, II, 673-674; İbn Sa'd, VIII, 120, 123.

Belgenin esasını oluşturan II. Kısımda, Maknâ ve Hayber Yahudilerinin bu anlaşma ile can, mal ve dinlerinin garanti altına alındığı ve anlaşmanın dünya ayakta durdukça yürürlükte olacağı ifade edilmiştir. Bu kısımda Yahudilere verilen imtiyazların sebebi, Peygamberimiz'in eşi Hz. Safiye olarak gösterilmektedir. Buna göre Hayberliler cizye ve toprak vergisi (öşür) dahil her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır. Onlar her ne sebeple olursa olsun savaşa gitmeye zorlanmayacak; yardıma ihtiyaç duyduklarında kendilerine yardım edilecektir. Hayberliler ya kendilerinden bir idareciyle ya da Resûlullah'ın ehl-i beytinden biri tarafından yönetilecektir. Anlaşma ile Yahudilerin saçları ve ayakkabılarının kesilmemesi, renkli elbiseler giymelerine, ata binmelerine ve silah taşımalarına engel olunmaması ve cenazelerinin defnedilmesine imkân tanınması teminat altına alınmıştır. Hayberliler diğer gayr-ı Müslim tebaadan farklı ve onlardan da üstün bir konumda kabul edilmiştir: "(Diğer) zimmet ehlinin konumuna düşürülmeyeceksiniz." Hayberli bir Yahudi kasten bir Müslümanı öldürmesi halinde, Müslümanla eşit hukukî muamele görecektir; kendileriyle yapılan savaş sırasında öldürdükleri Müslümanlar için kendilerine ne kısas uygulanacak ne de onlar diyet ödeyeceklerdir. Vesikanın bu kısmı, içinde barındırdığı şartlara riayet etmeyenlerin üzerine Allah'ın, meleklerin ve insanların lânetinin olması bedduası ve cehennem azabı tehdidi ile bitmektedir.

Belgenin son kısmında ise Hz. Peygamber'in Adem'e (a.s) kadar bir şeceresi verilmiştir. Hz. Peygamber'in Adnân'a kadar varan nesep zinciri, İslâm kaynaklarındaki rivayetlerle de örtüşmektedir. Adnân'dan sonra Üd'la başlayıp İsmail ve İbrahim peygamberlere kadar verilen zincir, bazı isimler hariç, İslâm kaynaklarında da verilmektedir. Ancak İslâm kaynaklarında Hz. Peygamber'in Üd'la İbrahim arasındaki dedelerine dair bilginin, ehl-i kitap kaynaklı olduğunu belirtmek gerekir¹⁸³. Çünkü Hz. Peygamber kendi nesebi ile ilgili Adnân'dan sonrasında dair herhangi bilgi vermemiştir¹⁸⁴. Bu sebeple İslâm kaynaklarında soy kütüğünün Adnân'a kadar uzanan kısmı güvenilir bulunarak kaydedilmiş, ondan sonrası Hz. Peygamber'in de işaretleriyle yaygınlık kazanmamıştır¹⁸⁵. Belgede Hz. Peygamber'in İbrahim'den (a.s) Adem'e (a.s) kadar ki nesep zincirinde ise tama-

¹⁸³ İbn Sa'd'ın konuyla ilgili verdiği bilgi için bkz. I, 57-58.

¹⁸⁴ Ensâb kitaplarında Hz. Peygamber'in nesebini Adnân veya Uded'e kadar saydığı; daha sonra ise sustuğu rivayet edilir. Urve b. Zübeyr, Hz. Peygamber'in Ma'ad'tan sonraki dedelerini bilen herhangi bir nesep aliminin olmadığını söyler. Bkz. İbn Sa'd, I, 58; Belâzurî, *Ensâb*, I, 12; Müberred, *Nesebü Adnân ve Kahtân*, nşr. Abdülazîz el-Meymenî, Kahire 1936, s. 1. Hz. Peygamber de nesebini Adnân'dan sonrasında çıkararak nespçilerin bilgisinin doğru olmadığını belirtmiştir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 12; Müberred, *Nesebü Adnân ve Kahtân*, s. 1.

¹⁸⁵ Bkz. Mustafa Fayda, "Adnân", *DİA*, I, 391-392. Adnânîler menşeciler olarak Arap olmayıp sonradan Araplaştıkları için *Arab-ı Müsta'ribe* adıyla anılmışlardır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Arap: Tarih", *DİA*, III, 273.

men Tevrat esas alınmıştır. Ancak belgedeki nesep zincirinde Tevrat'taki sıralamadan iki kişi, Peleg'le Arbahşad arasındaki Şelah ve Eber atlanmıştır.¹⁸⁶ Hz. Adem'den de, topraktan yaratıldığına işaret için, "İbnü't-Türâb" şeklinde bahsedilmiştir.

Hamidullah, Geniza'daki bu metnin Hayberliler tarafından uydurulduğu, Maknâ Yahudilerinin ise sonraki zamanlarda metne dahil edildiği görüşündedir.¹⁸⁷ Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Hayber Yahudileriyle anlaşma metnindeki hükümleri ihtiva eden herhangi bir anlaşmasından bahsedilmemektedir.¹⁸⁸ Ancak bu belgedeki bazı hükümler, İslâm kaynaklarında Maknâ Yahudileriyle yapıldığı belirtilen anlaşma metinlerinde de yer almaktadır. Anlaşma metninde Yahudilerin cizye ve toprak vergisi (*öşür*) dahil her türlü vergiden muaf tutulduğu bilgisi ile "Yahudilerin ya kendilerinden bir idareci ya da Resûlullah'ın ehl-i beytinden biri tarafından yönetileceği" maddesi İbn Sa'd ve Belâzurî'de de yer almaktadır.¹⁸⁹ Bunların haricinde Yahudilerin Allah'ın ve Resûlünün zimmetinde olduğu, kendilerine zulüm ve haksızlık yapılmayacağı ifadeleri ise hem İslam kaynaklarında hem de Geniza'daki bu dokümanda dile getirilen müşterek hususlardır.

Genizadaki belgeyi neşreden Hirschfeld, hicretin ilk ayında Hz. Peygamber için "salât ve selâm" ifadelerinin kullanılması, belgede sahabenin önde gelenlerinden üçünün isminin olması ve ilk dönem kaynaklarda Hz. Ali'nin "Ali b. Ebî Tâlib" şeklinde değil de daha çok "Ali b. Ebû Tâlib" şeklinde telafuz edilmesinden hareketle belgenin uydurma değil gerçek olduğu ve her türlü sıhhati de taşıdığı görüşündedir.¹⁹⁰

Ancak tarih, dil ve muhteva açısından düşünüldüğünde, belgenin uydurma olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Vesikanın sahte olduğunu her şeyden önce tarihi göstermektedir. Belgede anlaşmanın hicretin 5. yılında (626) Ramazan'ın üçünde yazıldığı belirtilmektedir. Oysa Hayber hicrî 7 (628), Maknâ ise hicrî 9. yılda (630) fethedilmiştir.¹⁹¹ Sözde anlaşma met-

¹⁸⁶ Bkz. I. Tarihler, 1/24.

¹⁸⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 608.

¹⁸⁸ Hamidullah Hz. Peygamber'in Hayberlilere yazdığı iki mektubu *el-Vesâik*'inde neşretmiştir. Bunlardan biri, Hz. Peygamber'in Hayberlileri kendisine inanmaya ve tâbi olmaya çağırduğu davet mektubudur. Bkz. Hamidullah, *el-Vesâikü's-Siyâsiyye*, s. 37-38 (15. Vesika). Hz. Peygamber mektubunda kendi kitaplarında Hz. Peygamber'in sıfatlarını ve özelliklerini bilen Yahudilere (Bu bilgi İbn Sa'd'da geçmektedir: I, 159-160) bunu hatırlatmıştır. Hayberlilere gönderilen diğer mektup ise Hayber'de şehit edilen Abdullah b. Schl'in diyeti ile ilgilidir. Bkz. Hamidullah, *el-Vesâikü's-Siyâsiyye*, s. 39 (16. Vesika).

¹⁸⁹ Bkz. İbn Sa'd, I, 277; Belâzurî, *Fütûh*, s. 81.

¹⁹⁰ Bkz. Hirschfeld, "The Arabic Portion of the Cairo Geniza at Cambridge", *JQR, Old Series* XV (1903), s. 174.

¹⁹¹ Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 33 (Hayber); s. 81 (Maknâ).

ninde Hayber ya da Maknâ Yahudilerinden İslam'a tabi olanlara verilecek atânın, Hz. Peygamber'in ailesine verilen atânın dörtte biri kadar olacağı ifade edilmiş ve bunun da Kureyş'e ödendiği sırada verilmesi belirtilmiştir. Oysa atıyye uygulaması İslâm tarihinde ilk kez Hulefâ-yı Râşidîn zamanında Hz. Ömer'in divan teşkilâtını kurmasından sonra başlamıştır¹⁹². Hayberlilerin saç, elbise, ayakkabı gibi giyim-kuşamları ile ata binme ve silah taşımaları gibi konular ise, ilk dönemlerin değil, sonraki dönemlerin bir konusudur. Çünkü Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn zamanında gayr-ı Müslimlerin elbiseleriyle ilgili herhangi bir sınırlama ve düzenlemeye rastlanmaz. Hatta kendilerine zimme verilen gayr-ı Müslimler, dinî ya da kültürel olarak benimsedikleri elbiselerden istediklerini giyme özgürlüğüne sahiptiler¹⁹³. Gayr-ı Müslimlerin elbiseleri ve sosyal hayatlarıyla ilgili ilk düzenleme Halife Hârûnürreşîd tarafından yapılmıştır. 191/806 yılında gayr-ı Müslimlerin Müslümanlardan farklı giyinmeleri ve başka binitlere binmeleri konusunda bir emir çıkarılmıştı¹⁹⁴. Abbasî halifesi Mutevekkil dönemine kadar gayr-ı Müslimlerin ata binmeleri ve Abbasîler gibi siyah renkli elbiseler giymelerine herhangi bir sınırlama yoktu¹⁹⁵. Halife Mutevekkil 235/849 yılında gayr-ı Müslimlerin giydikleri dürrâ'a ve kabâ üzerine taktıkları taylasanların bal renkli olmasını emretmişti¹⁹⁶. Sonraki dönemlerde kılık kıyafetle ilgili benzer düzenlemeler Halife Muktedir (296/908) ve Halife Kâim (429/1037) tarafından tekrar duyurulmuştur¹⁹⁷. Bu tür uygulamaların son örneği ise Fatımî halifesi Hâkim bi-Emrillâh tarafından yürürlüğe konmuştur¹⁹⁸. Zimmilerin Müslümanlardan farklı elbiseler giymesi meselesine Kur'ân ve sünnette hiç değinilmemiştir. Gayr-ı Müslimlerin elbise meselesi sosyal, siyasî ve zamana bağlı bir durum olup sonraki dönemlerde ortaya çıkmış ve zaman zaman bir takım gerekçelerle yürürlüğe konmuştur¹⁹⁹. İlk dönemlerde gayr-ı Müslimlerin kılık kıyafeti ile ilgili herhangi bir düzenlemeden bahsedilmez; ancak sonraki dönemlerde ihdas

¹⁹² Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtını kurması ve atıyyeleri dağıtması için bkz. Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, İstanbul 1992, II, 140-176.

¹⁹³ İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, II, 756.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-Taberî*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut 1967, VIII, 324; İbnü'l-Esrîr, I, 206. Ancak halifenin bu emri, kısa bir süre sonra özel tabibi Cebrail b. Buhtîşû'nin teşebbüsüyle geri aldığı belirtilir. Bkz. M.M. Ahsan, *Social Life under the Abbasids*, London 1979, s. 61-61.

¹⁹⁵ Bkz. Saîd b. Batrîk, *et-Tarihü'l-Mecmû' ale't-Tahkîk ve't-Tasdik*, nşr. L. Cheikho, Beyrut 1909, s. 59.

¹⁹⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 487; Taberî, VIII, 324; İbnü'l-Esrîr, VII, 52.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 96-97, 171.

¹⁹⁸ Hâkim'in uygulamaları için bkz. Makrizî, *Hutat*, II, 495.

¹⁹⁹ Hamidullah, "İslâm'da Devletler Hukuku", trc. Abdülkadir Şener, *(AÜİF) İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 3 (1977), s. 299.

edilen kılık kıyafet düzenlemeleri de ya Hz. Ömer'e ya da Ömer b. Abdülâziz'e irca edilmiştir²⁰⁰.

Hamidullah, Abbasî halifesi Hârünürreşîd zamanında yapılan düzenlemelerin İbn Sa'd'da (ö. 230/884) yer alan sözde anlaşma metninin; Müt-evkîl zamanında yapılan düzenlemelerin ise Belâzurî'deki (ö. 279/892) metnin uydurulmasına sebep olduğu kanaatindedir²⁰¹. Hakikaten de Belâzurî, kitabına aldığı anlaşma metninin Yahudilerin elinde bulunan bir nüshadan istinsah edildiğini belirtir²⁰². Hamidullah Hirschfeld'in neşrettiği Geniza metninin ise Fatımî halifesi Hâkim'in gayr-ı Müslimlerle ilgili düzenlemelerinden sonra tertip edildiği düşüncesindedir. Uydurmanın asıl maksadı Şîilerin Yahudilere karşı fanatik duygularını ortadan kaldırmaya yöneliktir²⁰³. Geniza'daki metinde yer alan şahitlerin Ammâr b. Yâsir, Selmân-ı Fârisî ve Ebû Zer el-Ğifârî gibi Şîilerce farklı bir konuma oturtulan sahabîlerden seçilmesi de dikkat çekicidir²⁰⁴.

Hirschfeld'in neşrettiği bu dokümanın Hayber (ve Maknâ) Yahudilerinin cizyeden ve gayr-ı müslimlerle ilgili diğer düzenlemelerden muaf tutulduğunun bahsedildiği II. kısım merhum M. Hamidullah tarafından neşredilmiştir. Hamidullah sadece vesikaları neşrettiği için belgenin ilk kısmı (giriş/hutbe) ile belgenin sonundaki Hz. Peygamber'in nesebinin Adem'e (a.s) kadar çıkarılan bölümü (III. kısım) *el-Vesâik*'a almamıştır. Biz Hamidullah'ın eserine aldığı (II.) kısım da dahil Hirschfeld'in neşrettiği belgenin Yahudice-Arapça (İbranî harfleri ile yazılmış Arapça) tam metnini²⁰⁵, bunun Arap harfleriyle yazılışı ile Türkçe tercümesinin tamamını burada vermek istiyoruz*.

²⁰⁰ Ebû Yûsuf, gayr-ı Müslimlerin Müslümanlardan farklı giyinmeleri konusunu Hz. Ömer'e irca eder. Bkz. *Kütübü'l-Harâc* s. 127. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. A.S. Tritton, *The Caliphs and their non-Muslim Subjects*, London 1930, s. 116 vd.; Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 174-175; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 244-246.

²⁰¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 608.

²⁰² "Bir Mısırlı bana, Maknâ halkına yazılmış vesikayı, kırmızı deri üzerinde ve yazısı bozuk bir halde bizzat gördüğünü ve aynen istinsah ettiğini haber verdi ve o nüshayı bana aynen yazdırdı." Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 80.

²⁰³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 608.

²⁰⁴ Söz konusu sahabîlerin ehl-i beyten sayılması ile ilgili değerlendirmeler için bkz. M. Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt-Kavramsal Boyut*, Konya 2002, s. 87 vd.

²⁰⁵ Yahudice-Arapça metinde transkripsiyon işaretleri şu şekilde kullanılmıştır: خ = 'כ'; צ = 'צ'; ז = 'ז'; ט = 'ט'; ח = 'ח'; ט = 'ט'; ז = 'ז'.

* Dokümandaki Yahudice-Arapça (İbranî harfleri ile yazılmış Arapça) ve Arapça metni inceleyerek değerli tenkit, teklif ve tavsiyelerini esirgemeyen Hayfa Üniversitesi (İsrail) Beşerî Bilimler Fakültesi (Faculty of Humanities) İbranî Dili Bölümü (Department of Hebrew Language) öğretim üyesi Dr. Tamar Zewi Hanım'a teşekkür ederim.

<p>(I)</p> <p>بسم الله الرحمن الرحيم</p> <p>يا معاشر²⁰⁶ المسلمين، والمهاجرين، والاتصار، يا أمة النبي (عالمس)، يا حملة القرآن، يا أمة النبي (عالمس)، يا صوام شهر رمضان، أنا رجل لبري²⁰⁷ من بني حني بن أخطب بن حنينا الذي من خير الذين أتينا وفقونا وقتلت رجلنا وحملت أفراسنا وأبدلتنا نفوسنا وزادنا ستة أيام. في الجمعة الزهراء (ع) فخرجت إلينا أمنا، وهي أم الحنني بن أخطب، فقالت قد أدركت السبت، ووقت الصلاة، فقلنا لها لا سبت لنا ولا عيد ولا قرار ولا نوم حتى يفي رسول الله صلى الله عليه وسلم بما أوحى الله إليه، فقبل ذلك منا رسول الله صلى الله عليه، ولم يحلل علينا سبتنا وتزوج بصفية ابنة عمنا، وجعل عتاقها صداقها، وكتب لنا عهدا وميثاقا، فرحم الله عبد(ا) ورحم والديه، حضر وأحضر، وسمع واستمع، وأنبا، وترفق، لينظر عهد رسول الله صلى الله عليه برطب علي بن أبو طالب صلى الله عليه، ويخرج الكتاب ويقيهه ويمسح به علي وجهه ويقراه:</p>	<p>بسم الله الارحمان الارחים</p> <p>يا معاشر الالمسلمين والالمهاجرين، والالانصار، يا امه الالنبى (عالس)، يا حملاه الالقران، يا امه الالنبى (عالس)، يا صوام شهر رماض، انما رگل لبرى من بنى حنى بن اخطب بن حنىنا الذى من خير الذين اتينا وفقونا وقتلت رجلنا وحملت افراسنا وابدلتنا نفوسنا وزادنا ستة ايام. فى الجمعة الزهراء، وهى ام الحننى بن اخطب، فقالت قد ادركت السبت، ووقت الصلاة، فقلنا لها لا سبت لنا ولا عيد ولا قرار ولا نوم حتى يفي رسول الله صلى الله عليه وسلم بما اوحى الله اليه، فقبل ذلك منا رسول الله صلى الله عليه، ولم يحلل علينا سبتنا وتزوج بصفية ابنة عمنا، وجعل عتاقها صداقها، وكتب لنا عهدا وميثاقا، فرحم الله عبد(ا) ورحم والديه، حضر وأحضر، وسمع واستمع، وأنبا، وترفق، لينظر عهد رسول الله صلى الله عليه برطب علي بن أبو طالب صلى الله عليه، ويخرج الكتاب ويقيهه ويمسح به علي وجهه ويقراه:</p>
<p>(II)</p> <p>بسم الله الرحمن الرحيم</p> <p>هذا كتاب من محمد رسول الله لحنينا، ولأهل خير والمقا ولذريهم،²⁰⁸ ما دامت السموات علي الارض. سلام انتم، اني احمد اليك الله الذي لا اله الا هو... اما بعد؛ فانه انزل علي الوحي، انكم راجعون الي قراكم وسكننا²⁰⁹ داركم،²¹⁰ فرجعوا (ا) آمنين بآمان الله وآمان رسوله، ولكم نمة الله ونمة رسوله علي أنفسكم، ودينكم، وأموالكم، وريقيقكم، وكل ما ملكت أيماكم. وليس عليكم ادا(ة) جزية، ولا تجز لكم ناصية. ولا يظأ أرضكم جيش، ولا تحشدون ولا تحشرون ولا تضرون ولا تظلمون،²¹¹ ولا يجعل أحد عليكم رسما، ولا تمنعون من لباس المشققات والملونات، ولا من ركوب الخيل، ولباس أصناف السلاح. ومن قاتلكم فقتلوه، ومن قتل في حريكم فلا يقاد به أحد منكم ولا له</p>	<p>بسم الله الارحمان الارחים</p> <p>هد'ا كتاب من محمد رسول الله لحنينا، ولأهل كخير والالمقا ولذريهم، ما دامت السموات علي الارض. سلام انتم، انى احمد اليكس الله الاله الالدى لا اله الا هو... اما بعد، فانه انزل علي الوحي، وانكم راجعون الي قراكم وسكننا داركم، وللكم د'مه الاله ود'مه رسوله علي انفسكم، ودينكم، واموالكم، وريقيقكم، وكل ما ملكت ايماانكم. وليس عليكم اد'ا جزيه، ولا تجز لكم ناصيه، ولا يظأ ارضكم جيش، ولا تحشرون ولا تعشرون ولا تضررون ولا يجعل احد عليكم رسما، ولا تمنعون من لباس الالمشققات والاملونات، ولا من ركوب الالكيل، ولبااس اصناف الالسلاح. ومن قاتلكم فقاتلوه، ومن قتل فى حربكمس فلا يقاد به احد منكمس ولا له ديه. ومن قتل منكمس احد الالمسلمين تعمدا</p>

²⁰⁶ Hirschfeld'in de "معاشر" şeklinde okuduğu bu kelime dokümanda Yahudice-Arapça asıl metninde "معاشر" şeklinde yer almaktadır.

²⁰⁷ لبري.

²⁰⁸ Burada yazmanın diğer varığı (Verso) başlamaktadır.

²⁰⁹ Metinde "ي" değil, "ي" ile yazılmıştır. Hamidullah'ta ise "ي" ile yazılmıştır.

²¹⁰ Metinde burası "دياركم" "دياركم" şeklindedir. Hamidullah'in el-Vesdik'ında ise burası "دياركم" şeklinde okunmuştur.

²¹¹ ولا تظلمون

<p>دية. ومن قتل منكم أحد المسلمين تمعدا فحكمه حكم المسلمين. ولا يفتر²¹² عليكم بالفحشا(ع)، ولا تنزلون منزلة أهل الذمة، وإن استعنتم تعانوا، وإن استرفدتم ترفدوا. ولا تطلبون ببيضا(ع) ولا صفرا(ع) ولا سمرا(ع) ولا كراع ولا حلقة ولا شد البشتين²¹³ ولا لباس المشهدات،²¹⁴ ولا يقطع لكم شمع نعل، ولا تمنعون دخول المساجد، ولا تحجبون عن ولاية المسلمين، ولا يولي عليكم وإلى إلا منكم أو من أهل بيت رسول الله. ويوسع لجنتكم إلا (إلى) أن تصير إلى موضع الحق اليقين. وتكرموا لكرامتكم ولكرامة صفة ابنة عمكم. وعلى أهل بيت رسول الله وعلى²¹⁵ المسلمين أن تكرم كريمكم ويعفوا عن مسيئكم. ومن سافر منكم وهو في أمان الله وأمان رسوله. ولا إكراه في الدين، ومن منكم اتبع ملة رسول الله ووصيته، كان له ربع ما أمر به رسول الله لأهل بيته، تعطون عند عطل(ع) قریش وهو خمسون ديناراً، ذلك بفضل منى عليكم. وعلى أهل بيت رسول الله وعلى المسلمين الوفاء بجميع²¹⁶ ما في هذا الكتاب. فمن أطلع لحنينا وأهل خير والمقتنا بخير فهو أخير له، ومن أطلع لهم ب[شر] فهو شر له. ومن قرأ كتابي هذا، أو قرئ عليه وغيره أو خالف شيئا مما به، فقلبه لعنة الله ولعنة اللاعنين من [...] ²¹⁷ والناس أجمعين، وهو يرى من ذمى وشفاعة يوم القيامة وأنا خصمه، ومن خصمنى فقد خصم الله، ومن خصم الله فهو في النار، وال... [ه] وبنس المصير. شهد [إله الذي لا إله إلا هو وكف[بال] شهيذا وملانكته...] رشه²¹⁸ ومن حضر من المسلمين.</p> <p>وكتب على ابن أبو طالب بخطه؛ و رسول الله يملئ عليه حرفا حرفا، يوم الجمعة ثالث ليل خلت من رمضان سنة خمس مضت من الهجرة. شهد [عم] ابن ياسر وسلمان²¹⁹</p>	<p>فحكما حکم אלמסלמין. ולא יפטר עליכם באלפחשא, ולא תנולון מנולה אהל אלד'מה, ואן אסתענתם תעאנון, ואן אסטרפדתם תרפדון. ולא תסאלבון בביצ'א ולא צפרא ולא סמרא ולא כראע ולא חלקה ולא שד אלבשתין ולא לבאס אלמשדהאת, ולא יקטע לכם שסע נעל, ולא תמנעון דכ'ול אלמסאגד, ולא תחגבון ען ולאה אלמסלמין, ולא יולא עליכם ואלי אלא מנכם או מן אהל בית רסול אללה. ויוסע לגנאיזכם אלא אן תציר אלי מוצ'ע אלחק אליקין. ותכרמוא לכרמאתכם ולכרמאה צפ'יה אבנת עמכם. ועלי אהל בית רסול אללה ועלי אלמסלמין אן תכרם כרימכם ויעפוא ען מסיכם. ומן סאפר מנכם, והו פי אמאן אללה ואמאן רסולה. ולא אכראה פי אלדיו, ומן מנכם אתבע מלה רסול אללה ווצ'יה, כאן לה רבע מא אמר בה רסול אללה לאהל ביתה. תעטון ענד עטא קריש, והו ח'מסון דינארא. ד'לך בפצ'ל מני עליכם. ועלי אהל בית רסול אללה ועלי אלמסלמין אלופא בגמיע מא פי הד'א אלכתאב. פמן אטלע לחנינא ואהל כ'יבר ואלמקנא בכ'יר, פהו אכ'יר לה, ומן אטלע להם ב[שר] פהו שר לה. ומן קרא כתאבי הד'א, או קרי עליה, וג'ייר או כ'אלף שי ממא בה, פעליה לענה אללה ולענה אללאענין מן [...] ואלנאס אגמעין. והו ברי מן ד'מתי ושפאעתי יום אלקיאמה, ואנא כ'צמה, ומן כ'צמני פקד כ'צם אללה, ומן כ'צם אללה פהו פי אלנאר, ואל... [] ה ובס אלמציר. שהד אל[לה] אלד'י לא אלאה אלא הו וכפ[א באלל] שהיוד ומלאיכתה [] רשה ומן חצ'ר מן אלמסלמין. וכתב עלי אבן אבו טאלב בכ'שה, ורסול אללה ימלי עליה חרפא חרפא יום אלגמעה לת'לת ל'יאל כ'לת מן רמצ'אן סנה כ'מס מצ'ת מן אלהגרה.</p> <p>שהד [עפ] אר אבן יאסר וסלמאן</p> <p>אלפרארסי מולא רסול אללה ואבו ד'ר</p>
--	--

²¹² Metinde "ي" değil, "پ" ile yazılmıştır. Hamidullah'ta ise "ي" ile yazılmıştır.

²¹³ Yahudice-Arapça metinde burada "אלבשתין" kelimesi kullanılmıştır. Hamidullah'ta bu kelime "الکشتين" şeklinde okunmuştur; ancak Yahudice-Arapça metinde yer alan kelimenin başındaki ve sonundaki harfler "kaf (כ) ve zayın (ז)" değil "bet (ב) ve nun (נ)"dur; bu sebeple kelime "البشتين" şeklinde okunmalıdır. Yakın zamanlarda Yahudice-Arapça metinlerdeki kelimelerin okunmasına yönelik hazırlanan bir sözlükte "بشت" kelimesinin "kaftan", "abâ" anlamına geldiği belirtilmektedir. Bkz. J. Blau, *A Dictionary of Mediaeval Judaeo-Arabic Texts*, The Academy of the Hebrew Language and The Israel Academy of Sciences and Humanities: Jerusalem 2006, p. 42. Bilgiyi veren Dr. Tamar Zewi'ye teşekkür ederim.

²¹⁴ Hamidullah'ta bu kelime "المشهرات" şeklinde okunmuştur; ancak kelimenin Yahudice-Arapçası "אלמש(א)דהאת" olduğundan bu kelimenin "المشهدات" şeklinde olması daha uygundur.

²¹⁵ Burada yazmanın diğer varığı (Fol. 2 Recto) başlamaktadır.

²¹⁶ Metinde "بجمع" (بجمع) şeklindedir. Hamidullah'ta ise "بجمع" şeklinde verilmiştir.

²¹⁷ Metnin aslında verilmeyen ve boş bırakılan bu yer Hamidullah'ta "... (ولعنة اللاعنين من (الملائكة)..." şeklinde verilmiştir.

²¹⁸ Hamidullah, metinde verilmeyen bu yeri "(حملة عرشه)" şeklinde tamamlamaktadır.

²¹⁹ Burada yazmanın diğer varığı (Verso) başlamaktadır.

الفرارسی مولا رسول الله وأبو نر الغفاری.	אלג'פארי.	
محمد ابن عبد الله ابن عبد المطلب ابن هاشم ابن عبد مناف ابن قصي ابن كلاب ابن كعب ابن لؤي ابن غالب ابن فهر ابن مالك ابن النضر ابن كنانة ابن خزيمة ²²⁰ ابن مدركة ابن الياس ابن مضر ابن نزار ابن معد ابن عدنان ابن أود ²²¹ ابن أدد ابن الهيمس ابن بيت ²²² ابن الجمل ²²³ ابن قيدر ²²⁴ ابن اسمعيل ابن ابراهيم خليل الله صلي الله عليه وسلم ابن ترخ ابن نحور ابن سروخ ابن رعو ابن قلغ ابن ارفخشذ ابن شم ابن نوح ابن لمخ ابن متوشلخ ابن حنوخ وهو ادريس صلي الله (عليه وسلم) ابن يرد ²²⁵ ابن مهلل ²²⁶ ابن قين ²²⁷ ابن انوش ابن ش[ث] ابن ادم ابو ال[...صلي] الله عليه ابن التراب ²²⁸	محمد ابن عبد الله ابن عبد المطلب ابن هاشم ابن عبد مناف ابن قضي ابن كلاب ابن كعب ابن لؤي ابن غالب ابن فهر ابن مالك ابن النضر ابن كنانة ابن خزيمة ابن مدركة ابن الياس ابن مضر ابن نزار ابن معد ابن عدنان ابن أود ابن أدد ابن الهيمس ابن بيت ابن الجمل ابن قيدر ابن اسمعيل ابن ابراهيم خليل الله صلا الله عليه وسلم ابن ترخ ابن نحور ابن سروخ ابن رعو ابن فلغ ابن ارفخشذ ابن شم ابن سس ابن نوح ابن لمخ ابن متوشلخ ابن حنوخ وهو ادريس صلا الله [عليه وسلم] ابن يرد ابن مهلل ابن قين ابن انوش ابن ش[ث] ابن ادم ابو ال[...صلا] الله عليه ابن التراب	(III)

²²⁰ İslam kaynaklarında "خزيمة" olarak geçmektedir. Bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, nşr. E. Levi Provençal, Kahire 1982, s. 7; Belâzurî, *Ensâb*, I, 35.

²²¹ Veya "أودا". Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 22.

²²² Belâzurî de Hemeysa'dan sonra Kayder'e atlanmakta ve "بيت" ismi şeklinde verilmektedir. Bkz. *Ensâb*, I, 12. Zübeyrî de ise "تبت" şeklinde geçmektedir. Bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 3.

²²³ İbn Sa'd'da "حميل بن قيدر". Bkz. I, 57.

²²⁴ Bu isim Zübeyrî'de "قيدر" (*Nesebü Kureyş*, s. 3); İbn Sa'd'da ise "قيدر" (I, 56) şeklinde verilmiştir.

²²⁵ Zübeyrî'de "الرائد" ve "يارد". Bkz. *Nesebü Kureyş*, s. 4.

²²⁶ Zübeyrî'de "مهليل" ve "هليل". Bkz. *Nesebü Kureyş*, s. 4.

²²⁷ Zübeyrî'de "قنان". Bkz. *Nesebü Kureyş*, s. 4.

²²⁸ İbn Sa'd'da meşhur nesep alimi İbnü'l-Kelbî'den nakledilen, Tevrat'ın Tekvin (5. bap) ve I. Tarihler kitaplarında (I. bap) verilen nesep zinciri ile de örtüşen bir rivayette Hz. İbrahim'in (a.s) soyu Âdem'e (a.s) kadar şu şekilde verilmiştir:

اخبرنا هشام بن محمد بن السائب عن ابيه وغيره قال: هو ابراهيم بن أزر، وكذلك في القرآن، وفي التوراة ابراهيم بن تارح، وبعضهم يقول أزر بن تارح بن ناحور بن سروخ، ويقال شروع بن أرعوا، ويقال أرعوا بن فالغ، ويقال فالغ بن عيلبر بن شلخ، ويقال سالخ بن ارفخشذ ابن سام بن نوح النبي، عليه السلام، ابن لمك بن متوشلخ، ويقال متوشلخ ابن حنوخ، وهو إدريس النبي، عليه السلام، بن يرد، وهو اليارد، ويقال اليارد بن مهلائيل بن قينان بن انوش بن شيث، ويقال شت وهو هبة الله بن ادم، صلي الله عليه وسلم كثيرا.

Bkz. İbn Sa'd, I, 59. İbn Sa'd'taki bu rivayette belgedeki zincirden farklı, ancak Tevrat'taki bilgiye uygun olarak Peleg'le Arbaşad arasındaki Şelah (شلخ veya سالخ) ve Eber (عابر) de verilmiştir. Aynı nesep zinciri Zübeyrî'nin kitabına aldığı bir rivayette de yer almaktadır. Bkz. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 4.

(I) Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla:

Ey Müslüman, Muhacir ve Ensâr topluluğu! Ey Nebî [a.s] ümmeti! Ey Kur'ân hafızları (Hamele-yi Kur'ân)! Ey Nebî [a.s] ümmeti! Ey Ramazan orucunu tutanlar! Ben, Hayberli Hunay b. Ahtab b. Hanîna'dan uzak olan bir adamım. Onların üzerine yürüdük ve haklarından geldik. Ayaklarımız savaştı; atlarımız götürdü. Haftanın altı gününde kendimizi ve aızığımızı bu yola seferber ettik. Parlak bir Cuma günü annemiz bize geldi. O, Hunay b. Ahtab'ın annesidir. (Annemiz) şöyle dedi: Sebt ve ibadet vakti geldi. Ona şunu söyledik: Resûlullah (s.a.v.) Allah'ın vahyettiğini yerine getirip bizden kabul edinceye ve bize sebti haram kılmayınca kadar, bizim için ne sebt ne bayram ne dinlenme ne de uyku vardır. (Resûlullah) amcamızın kızı Safiye ile evlenmiştir. Onu azat etmiş; azatlığını da mehrine saymıştır.²²⁹; ve bize bir de ahit ve anlaşma yazmıştır. Ali b. Ebû²³⁰ Tâlib'in (sallallâhu aleyh) yazdığı, eline alıp öptüğü ve yüzünü sürüp okuduğu, Resûlullah'ın (s.a.v) bu anlaşmasına bakmak için gelen-getiren, duyan-dinleyen, haber veren ve şefkat gösteren kula ve ebeveynine Allah merhamet etsin.

(II) Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla:

Bu, Resûlullah Muhammed'ten Hanîna'ya²³¹, Hayber ve Maknâ halkı ile onların nesillerine gökler yerin üzerinde durduğu müddetçe²³² geçerli olacak bir anlaşmadır. Sizler selamette olasınız. Sizin adınıza kendinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'a hamd ederim. Meselenize gelince:

Bu konuda bana bir vahiy indirildi; buna göre sizler köylerinize geri dönecek ve ev[ler]inizde oturacaksınız. Allah ve Resûlünün emânıyla güvenlik içerisinde dönün. Size, dininize, mallarınıza, kölelerinize ve ellerinizin altındakilere (cariyelerinize) Allah ve Resûlünün zimmeti verilmiştir. Cizye verme yükümlülüğünüz yoktur. Zülûfleriniz kesilmeyecektir. Toprağınıza hiçbir ordu girmeyecektir. Orduya sevk edilmeyecek, (savaşmak için) toplanmayacak ve öşür (onda birlik vergi) vermeyeceksiniz. Size asla zulmedilmeyecektir. Sizden kimseye herhangi bir vergi yükü (resm) yoktur. Sizler yırtık ve renkli elbiseler giyebilecek, atlara binebilecek ve her türlü silâhi taşıyabileceksiniz. Kim sizinle savaşrsa, siz de onunla savaşın. Böyle

²²⁹ Bu ifade Mes'ûdî'de de geçmektedir: ... فأعتقها وجعل عتقها صداقها ... Bkz. Mes'ûdî, *el-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 256.

²³⁰ Yahudice-Arapça metinde aynen bu şekildedir.

²³¹ Hamidullah bu ismi Huneynâ şeklinde okumuştur. Bkz. *el-Vesâ'iku's-Siyâsiyye*, s. 59. Ancak biz tipik bir Yahudi ismi olduğu için bunu "Hanîna" olarak okumayı tercih ettik.

²³² Yani kıyamete kadar.

bir savaş sırasında öldürülenlerden dolayı size kısas cezası uygulanmayacak; sizden diyet de alınmayacaktır. Sizden, bir Müslümanı teammüden öldüren kimse, Müslümanla aynı hükme tabi olacaktır. Size fuhuş iftirasında bulunulmayacaktır. Sizler (diğer) zimmet ehlinin konumuna düşürülmeyeceksiniz. Yardım isterseniz, yardım olunacak; desteğe ihtiyaç duyarsanız destek göreceksiniz. Beyaz, sarı ve esmer(leriniz); yetiştirdiğiniz hayvanlar, zırhlarınız²³³ ve (dokuduğunuz) kaftanlar sizden istenmeyecektir. Özel alametli elbiseler giymeyeceksiniz. Ayakkabılarınız ön kısmından kesilmeyecektir. Mescitlere girmekten men edilmeyeceksiniz. Müslüman idarecilerin huzuruna çıkmanıza da engel olunmayacaktır. Sizi, ya içinizden biri ya da Resûlullah'ın ehl-i beytinden biri yönetecektir. Gideceği yere (mezarlığa) varıncaya kadar cenazeleriniz için geniş yer ayrılacaktır. Kendi şerefiniz ve amcanızın kızı Safiyye'den dolayı ihsan göreceksiniz. Sizin şerefliğinizi şereflelendirmesi ve kötülük yapanlarınızı bağışlaması Resûlullah'ın ehl-i beytine ve Müslümanlara bir vecbedir. Sizden yolculuğa çıkan biri Allah ve Resûlünün emanındadır. Dinde zorlama yoktur²³⁴. Sizden Resûlullah'ın dinine ve vasiyetine uyana, Resûlullah'ın ehl-i beytine verilmesini emrettiğinin çeyreği vardır. Bu da Kureyş'in atâsının ödendiği sırada size verilir ki, miktarı elli dinardır. Bu, benden size bir ihsandır. Resûlullah'ın ehl-i beytinin ve Müslümanların bu anlaşmada yazılı olan her şeye uyması üzerlerine bir vecbedir. Kim Hanîna'ya, Hayber ve Maknâ halkına iyi davranırsa, bu onun için en iyisidir. Kim de onlara [kötü] davranırsa bu onun için en kötüsüdür. Bu anlaşmayı biri okuduğunda ya da bu anlaşma kendisine okunduğunda, anlaşmadaki bir şeyi değiştirir veya muhalefet ederse, Allah'ın lâneti ve lânetçi [...]in²³⁵ ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun. O benim zimmetimden ve kıyâmet günü şefaetimden uzaktır²³⁶. Ben onun

²³³ Burada "esmer" hariç, "beyaz", "sarı", "yetiştirdiğiniz hayvanlar" ve "zırhlarınız" ibaresi İslâm kaynaklarında da bu şekilde geçmektedir: ...الصفراء والبيضاء...Bkz. İbn Sa'd, II, 110; Belâzurî, *Fütûh*, s. 34; a. mlf., *Ensâb*, I, 352. ...وكرأعهم وحلقتهم...Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 80. "Beyaz" ve "sarı"dan kasıt, Hayber Yahudilerine teslim şartları sırasında vermeleri şart koşulan "gümüş" ve "altın"lardır. Ancak "esmer" in neyi ifade ettiğini anlayamadık. "Esmer"le Hayber'de bol yetişen "hurma"lar kastedilmiş olabilir mi bilmiyoruz. Bilindiği üzere Hayber hurması ile meşhurdu ve hurma en önemli ihraç maddesi idi. Bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kütübü'l-Büldân*, 515; Hemdânî, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, I, 131; Abdülazîz b. İbrâhim Ömerî, *el-Href ve's-Smâ'ât*, s. 32, 164.

²³⁴ Bakara, 2/256.

²³⁵ Metnin aslında verilmeyen ve boş bırakılan bu yeri Hamidullah "Lânetçi meleklerinin..." şeklinde tamamlamıştır. Bkz. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 61.

²³⁶ Hamidullah, bu ifadenin aslında "Ben onun zimmetinden ve şefaatinde uzağım" şeklinde olması gerektiğini belirterek bunun bile anlaşmanın sahteliğini gösterdiğini belirtir. Bkz. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 61.

hasmıyım. Kim bana hasım olursa, Allah'a hasım olmuştur. Allah'a hasım olanın yeri ise Cehennem'dir. Ve [...]ve orası ne kötü bir dönüş yeridir. Kendinden başka ilâh olmayan [Alla]h şahit olsun. O, melekleri [ve arşını] [taşıyan melekler] ve hazır bulunan Müslümanlar şahit olarak yeter.

(Bu anlaşmayı) Ali b. Ebû Tâlib kendi yazısıyla yazdı. Resûlullah harf harf yazdırdı. (Anlaşma) Hicretin beşinci yılında Ramazan'ın üçüncü gece-sinden sonraki Cuma günü yazılmıştır. [Amm]âr b. Yâsir, Selmân el-Ferârisî²³⁷ ve Ebû Zerr el-Ğifârî şahittir.

(III) Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hâşim²³⁸ b. Abdü Menâf²³⁹ b. Kusayy²⁴⁰ b. Kilâb b. Ka'b²⁴¹ b. Lüeyy b. Ğâlib b. Fihri²⁴² b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzâme²⁴³ b. Müdrîke b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Me'add²⁴⁴ b. Adnân²⁴⁵ b. Üd b. Üded b. Hemeysa' b. Beyt²⁴⁶ b. Cemel²⁴⁷ b. Kayder b. İsmail b. İbrahim Halilullah²⁴⁸ (sallâhu aleyhi ve sellem) b.

²³⁷ Metinde Selmân el-Fârisî bu şekilde yazılmıştır.

²³⁸ Kur'an'da Kureyş süresinde de belirtildiği üzere Peygamberimiz'in bu dedesinin Bizans imparatoru ve Habeş Necaşî ile yaptığı anlaşma neticesinde (ilâf) Kureyş, yazın kuzey bölgele-rine (Suriye-Anadolu), kışın ise Yemen ve Habeşistan'a rahatlıkla gidip gelmeye başlamıştır. Bu, Kureyş'in hem tanınmasını sağlamış hem de saygınlığını artırmıştır. Bkz. İbn Sa'd, I, 75 vd.; Hamidullah, "İlâf", *DİA*, XXII, 63-64.

²³⁹ Mekke'nin yabancılarla olan siyasi ve iktisadi münasebetlerini geliştirerek şehrin itibar ve nüfuzunu sağlam esaslara oturtan ilk kimsedir. Bkz. İbn Sa'd, I, 75; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 32.

²⁴⁰ Kusayy'ın Arap tarihinde önemli bir yeri vardır. Mekke şehrini yeniden inşâ etmiş, Kureyş kabilesini Ka'be etrafına yerleştirmiş, Dâru'n-Nedve'yi kurmuş, Mekke'nin idaresi ve hac işlerinin düzenlenmesi için vazifeler ihdas etmişti. Bkz. İbn Hişâm, I, 117-119; İbn Sa'd, I, 70-71; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 32.

²⁴¹ Ka'b'ın Araplar arasında büyük bir saygınlığı vardı. Cuma günlerinde, içinde hutbe olan haftalık bir ibadet (*Yevmü'l-Arûbâ*) ihdas etmişti. Ölümü Araplar için takvim başlangıcı kabul edilmiş, Ebrehe'nin Ka'be'ye saldırdığı yıla kadar da bu takvim kullanılmıştı. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 41; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 31.

²⁴² Kureyş kabilesinin kurucusu kabul edilen Fihri, Kureyş'i birleştirdiğinden dolayı "Cemmâu Kureyş" olarak da isimlendirilmiştir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 39.

²⁴³ Huzeyme.

²⁴⁴ Me'add'ın Buhtunnasr zamanında (M.Ö. 604-551'ler) yaşadığı belirtilir. Bkz. İbn Sa'd, I, 58; Belâzurî, *Ensâb*, I, 22.

²⁴⁵ Adnân'ın Buhtunnasr zamanında yaşadığı rivayet edilir. Ka'be'yi deri bir örtü ile örten-lerin ilki Adnân'dır. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 15. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Ad-nân", *DİA*, I, 391-392.

²⁴⁶ Nebet.

²⁴⁷ Hamel?.

²⁴⁸ Neseb zincirinde bundan sonra yer alan isimlerde Ahd-i Atik (Tevrat) esas alınmıştır. Ahd-i Cedid'te (İncil) Hz. İsa'nın soyu verilirken de Ever ve Şelah hariç, aynı neseb zinciri

Terah²⁴⁹ b. Nahûr²⁵⁰ b. Serûğ²⁵¹ b. Reû²⁵² b. Feleğ²⁵³ b. Arfahşad²⁵⁴ b. Şem²⁵⁵ b. Nûh²⁵⁶ b. Lameh²⁵⁷ b. Metüşelah²⁵⁸ b. Hanûh²⁵⁹ (ki o, İdrîs s.a.v.'dir) b. Yared²⁶⁰ b. Mehelelil²⁶¹ b. Kaynen²⁶² b. Enûş²⁶³ b. Şi[s]²⁶⁴ b. Âdem Ebû el[...salla]llâhu ibnû'-t-Türâb.

verilmiştir. Bkz. Luka 3/23. Tevrat'taki bilgiye göre Hz. İbrahim, babası yetmiş yaşında iken dünyaya gelmiştir. Bkz. Tekvin, 11/26.

²⁴⁹ Nahor yirmi dokuz yaşında iken oğlu Terah (תֵּרַח) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/24; 11/27; 11/31; I. Tarihler, 1/24. İslâm kaynaklarında Hz. İbrahim'in babasının adı Âzer'dir. Bkz. En'âm, 6/74; Buharî, "Enbiyâ" 8; İbn Sa'd, I, 59. Âzerle ilgili detaylar için bkz. A.J. Wensinck, "Âzer", *İA*, II, 91; Murray Linchentein, "Terah", *EJd*, XV, 1013-1014; Günay Tümer, "Âzer", *DİA*, IV, 316-317; J. Eisenberg, "İbrahim", *İA*, V/2, 878.

²⁵⁰ Serug otuz yaşında iken oğlu Nahor (נַחֹר) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/22; I. Tarihler, 1/24.

²⁵¹ Re'u otuz iki yaşında iken oğlu Serug (שֵׂרוּג) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/20; I. Tarihler, 1/24.

²⁵² Peleg otuz yaşında iken oğlu Re'u (רֵעוּ) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 11/18; I. Tarihler, 1/24.

²⁵³ Tevrat'ta Peleg'le (פֶּלֶג) Arfahşad arasında Şelah ve Eber isimli iki kişi daha vardır. Bkz. I. Tarihler, 1/24. Ancak bu isimler yukarıdaki belgeye alınmamıştır.

²⁵⁴ Sam'ın oğulları: Elam, Asur, *Arfahşad* (אַרְפַּכְשָׁד), Lut ve Aram. Bkz. Tekvin, 10/22.

²⁵⁵ Nuh beş yüz yaşında iken oğlu Sam (שָׂם) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/32; 6/10.

²⁵⁶ Lameh yüz seksen iki yaşında iken oğlu Nuh (נֹחַ) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/28. Tevrat'taki bilgiye göre Âdem'den Nuh'a on nesil vardır: Âdem (yaratılışın 930. yılında ölmüştür), Şit (130-1042), Enoş (235-1140), Keynan (325-1235), Mahalal-El (395-1290), Yared (460-1422), Hanoh (622-987), Metüşelah (687-1656), Lameh (874-1651), Nuh (1056-2006). Bkz. *Tora, Bereşit*, trc. ve düzenleme Moşe Farsi, İstanbul 2002, s. 32, 35.

²⁵⁷ Metüşelah yüz seksen yedi yaşında iken Lameh (לָמֶךְ) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/25.

²⁵⁸ Hanoh altmış beş yaşında iken oğlu Metüşelah (מֵתוּשֶׁלַח) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/21.

²⁵⁹ Yared yüz altmış iki yaşında iken oğlu Hanoh (הַנּוֹךְ) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/18.

²⁶⁰ Mahalal-El altmış beş yaşında iken oğlu Yared (יָרֵד) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/15.

²⁶¹ Keynan yetmiş yaşında iken oğlu Mahalal-El (מַחֲלַל־אֵל) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/12.

²⁶² Enoş doksan yaşında iken oğlu Keynan (קַיִן) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/9.

²⁶³ Şit yüz beş yaşında iken oğlu Enoş (אֵנוֹשׁ) doğmuştu. Bkz. Tekvin, 5/6.

²⁶⁴ Hz. Âdem'e, Kâbil (Kayın) tarafından öldürülen oğlu Evel'in (Hâbil) yerine hediye olarak verilen Şit, Âdem yüz otuz yaşında iken dünyaya gelmiştir. "Şit", kelime olarak "Tanrı'nın bahşi" anlamına gelmektedir. Bkz. Tekvin, 4/25. Bilgi kaynağı ehl-i kitap, dolayısıyla Tevrat olduğu anlaşılan İbn Sa'd ve Zübeyrî de Şit için aynı anlama gelen "Hibetullah" ifadesini kullanmışlardır. Bkz. İbn Sa'd, I, 59; Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 4.

Resim 1 - Merhab Kasrı

Resim 2 - Merhab Kasrı'na çıkılan yol

Nuh Arslantaş

Resim 3 - Hayber'de tarihî Yahudi Mezarlığı.

Resim 4 - Eski Hayber'in yukarıdan görünüşü.

Resim 5 - Eski Hayder'de bulunan hurma bahçeleri.

